

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній рівень – магістр

на тему:

**«Внутрішня та зовнішня політика Російської Федерації
в баченні Бориса Єльцина (1991–1999)»**

Виконав: студент 2-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Історія»

Буханенко Ярослав Ігорович

Науковий керівник: Хом’як Оксана Володимирівна,
кандидат історичних наук, старший викладач

Рецензент: Пастушенко Тетяна Вікторівна,
кандидат історичних наук

Магістерська робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2024 р.

Київ – 2024

Декларація академічної доброчесності

студента НаУКМА

Я , Буханенко Ярослав Ігорович, студент 2 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія”

адреса електронної пошти: ya.bukhanenko@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Внутрішня та зовнішня політика Російської Федерації в баченні Бориса Єльцина (1991-1999)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студента

21.05.2024

АНОТАЦІЯ

Магістерської роботи

Тема: «Внутрішня та зовнішня політика Російської Федерації в баченні Бориса Єльцина (1991-1999)»

Автор: студент 2-го р. н. другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія»

Науковий керівник: Хом'як Оксана Володимирівна

Захищена: " ____ " _____ 2024 р.

Короткий зміст роботи: Магістерська робота присвячена Борису Єльцину та його баченню російської внутрішньої та зовнішньої політики Росії в часи президентства. Послугуючись найновішими на момент написання дослідження російськими та американськими джерелами, у роботі пропонується поглянути під іншим кутом на російські 1990-ті роки - кризь призму постаті та уявлень Бориса Єльцина. Бачення внутрішнього розвитку країни демонстровано у його ставленні до економічної реформи, демократії та федералізму. Під час висвітлення зовнішньої політики РФ, акцент зроблено на місці Росії в світі, «близькому зарубіжжі», російському питанні та НАТО. У кваліфікаційній роботі виділено фактори, що впливали на еволюцію поглядів Єльцина, розкрито особливе сприйняття російським президентом внутрішнього та зовнішнього розвитку країни, проаналізовано особливості використання мови, внутрішні розбіжності тощо.

Зміст

Вступ.....	2
Розділ I : <i>Борис Єльцин: постать на тлі епохи</i>	9
<i>Висновки до розділу</i>	21
Розділ II : Образ внутрішнього розвитку Росії в уявленні Бориса Єльцина	
2.1 <i>Економічна реформа</i>	22
2.2 <i>Демократія</i>	29
2.3 <i>Федералізм</i>	52
<i>Висновки до розділу</i>	57
Розділ III: Бачення Борисом Єльциним зовнішньої політики Російської Федерації	
3.1 <i>Місце Росії в світі</i>	59
3.2 <i>«Близьке зарубіжжя» та російське питання</i>	67
3.3 <i>НАТО</i>	74
<i>Висновки до розділу</i>	85
Висновки.....	87
Список використаних джерел та літератури.....	92

Вступ

Актуальність роботи полягає в тому, що постать Бориса Єльцина та його бачення внутрішньої та зовнішньої політики Російської Федерації в зарубіжній та українській історіографії фактично не вивчалася. Впродовж останніх років дослідники передусім звертали увагу на постать Володимира Путіна, у той час як період президентства Бориса Єльцина несправедливо оминається, незважаючи на те, що джерельна база по вивченню Росії в 1990-ті роки представлена ширше. Перший російський президент був ключовою фігурою під час трансформації Росії в 1990-ті роки. Його думки та бачення заклали фундамент подальшого розвитку пострадянської Росії та мали вплив на російську еліту також і після завершення президентської каденції. Крім того, вивчення цього періоду може допомогти краще зрозуміти сучасну Росію та надати додаткового імпульсу до дискусії на тему російських 1990-тих років.

Враховуючи, що на момент написання дослідження продовжує тривати російсько-українська війна, глибоке вивчення та аналіз російської історії і постаті Бориса Єльцина, підвищує актуальність роботи та стимулює подальший розвиток російських студій в Україні.

Мета роботи – проаналізувати та відслідкувати еволюцію бачення Борисом Єльциним внутрішньої та зовнішньої політики Російської Федерації (1991–1999)

Досягнення цієї мети передбачає виконання наступних завдань:

- Висвітлити особливості розвитку Російської Федерації в 1990-ті роки та біографію Бориса Єльцина;
- Розкрити бачення внутрішнього розвитку Росії в уявленні Бориса Єльцина крізь призму економічної реформи, ставлення до демократії та федералізації;

- Проаналізувати бачення Бачення Борисом Єльциним зовнішньої політики Російської Федерації щодо бачення Росії в світі, «близького зарубіжжя» та російського питання, розширення НАТО.

Предмет дослідження - інтелектуальна біографія першого президента Росії Бориса Миколайовича Єльцина .

Об'єктом дослідження є бачення внутрішнього та зовнішнього розвитку Росії президенстом Борисом Єльцином.

Методологічну базу дослідження складають принципи історизму, загальнонаукові методи синтезу та аналізу, а також методологічні напрацювання з біографістики та історії ідей та. Крім того, використовувались інструменти критики тексту, (зіставлення джерел, пошук прихованих сенсів, мотивацій тощо).

Хронологічні рамки роботи охоплюють період 1991–1999 рр. Нижня межа відповідає розпаду Радянського Союзу у грудні 1991 року. Верхня межа пов'язана з датою відставки Бориса Єльцина – 31 грудня 1999 року.

Історіографічна база дослідження. Досліджень постаті Бориса Єльцина з глибоким науковим аналізом наразі існує вкрай мало. Це пов'язано з тим, що російські 1990-ті роки тільки «відкриваються» та ще шукають свого дослідника. Праці, що присвячені цьому періоду переважно політизовані та аналізують Єльцина з висоти 2000-них років. Відповідно до цього, історіографія слугує лише доповненням до джерельної бази дослідження. Ті наукові праці, що розповідають про Бориса Єльцина, можна сміливо поділити на дві групи: 1) Проєльцинські, 2) Антиєльцинські. Неоднозначна постать президента та складна політична спадщина ділить більшість дослідників на ці групи.

Зовнішню політику Росії та її геополітичне становище впродовж 1990-тих аналізує американський політолог та колишній політичний діяч Збігнев Бжезінський . У праці «Велика шахівниця» він називає становище Росії після

Холодної війни дуже хитким¹. Росіяни втратили контроль над величезними просторами і вже не могли змагатися за лідерство із США. Перед Росією, на думку автора, лежало завдання визначити свій вектор розвитку. Якщо Росія буде намагатися повернути втрачене, то стане перед дилемою нової конфронтації не тільки із Заходом, але зі своїми найближчими сусідами. Найкращою альтернативою для Росії, на думку автора, стане інтеграція з Європою та перетворення Росії з євразійської держави на європейську.

Розвиток та еволюцію російських ідей проаналізував польський русист Анджей Новак. Його книги розглядають російські ідеї у широкому історичному контексті демонструючи їхню тяглість та вплив на історію Центральної та Східної Європи. Особливий значення на написання даного дослідження мали міркування автора щодо російського месіанізму, інтелігенції та ліберальної імперії.²

Політологиня Лілія Шевцова у праці «Одинокая держава: Почему Россия не стала Западом и почему России трудно с Западом» досліджує взаємини Росії та Заходу³. На її думку, західні країни не знали, що робити з Росією та втратили шанс на її успішну трансформацію протягом 1991-1992 років, коли Єльцин мав підтримку серед населення. Ставка тільки на Єльцина та віра в те, що ринкова економіка автоматично приведе Росію до демократії себе не виправдала.

Аналіз внутрішньої ситуації в Росії, російського суспільства в 1990-ті роки, реформ та демократичної системи зроблено Євгенієм Ясіном.⁴ Автор демонструє слабку підтримку демократичних сил в Росії, а російську демократичну систему

¹ Бжезінський З. Велика шахівниця – Х. : Вид-во «Ранок» : «Фабула», 2022. – 288 с.

² Новак А. Як поставала «імперія зла»? Досвід Центрально-Східної Європи. Пер. з пол. Миколи Яковини. – Київ: Дух і Літера, 2021. - 352 с. (Серія «Історична бібліотека Польського Інституту»).

Nowak A. Powrót "Imperium Zła" Ideologie współczesnej Rosji, ich twórcy i krytycy. Literackie, 2023. 520 p.

³ Шевцова Л. Одинокая держава: Почему Россия не стала Западом и почему России трудно с Западом Моск. Центр Карнеги. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 272 с. 2010.

⁴ Ясін Є. Приживется ли демократия в России М.: Новое издательство, 2005. – 384 с. (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).

в часи Єльцина називає «керованою демократією». Також, про сплески та падіння підтримки демократичних рухів в Росії пише Юрій Левада⁵.

Процес реформ у Росії впродовж 1990-тих років соціолог Тім Макденіел називає «хірургією Єльцина»⁶. Порівнюючи увесь процес російських реформ із хірургією, автор відзначає, що у хірурга, який мав врятувати Росію, провівши надскладну операцію, у самого виявились руки в крові⁷.

Окремо варто виділити книги Сергій Плохія («Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні», «Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу», «Російсько-українська війна»)⁸. Тема 1990-тих років у них не ключова, однак міркування автора про постать Єльцина, побудову російської політичної нації, демократії, вплинули на формування тематики дослідження.

Дмитро Горенбург та Еліз Джуліано у своїх статтях аналізують дезінтеграційні рухи в Росії під час перебудови та після розпаду СРСР⁹. Автори беруть до порівняння національні автономії та їхні спроби отримати більше прав від федерального центру. Вони підкреслюють, що найскладніша ситуація була у Татарстані та Чечні. Регіони, де росіяни склали більшість - виборювали собі економічну самостійність, тоді як ті регіони, де більшість населення складалось із однієї чи двох етнічних груп – рухались до незалежності.

⁵ Левада Ю. От мнений к пониманию. Сочинения : социологические очерки 1993–2000 / ; [сост. Т. В. Левада]. – 2-е изд., перераб. – Москва : Издатель Карпов Е.В., 2011. – 506 с.

⁶ McDaniel T. The Agony of the Russian idea. Princeton University Press, 1996. 211 p.

⁷ Там само, с. 193

⁸ Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу; пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. – 512 с.
Плохій С. Загублене царство. Історія "Русского мира" з 1470 року до сьогодні. Харків : Фоліо, 219. 320 с.

Плохій С. Російсько-українська війна. Харків : КСД, 2023. 398 с.

⁹ Gorenburg D. (1999). Regional Separatism in Russia: Ethnic Mobilisation or Power Grab? *Europe-Asia Studies*, 51(2), 245–274.

Giuliano E. Secessionism from the Bottom Up: Democratization, Nationalism, and Local Accountability in the Russian Transition. *World Politics*, 58(02), 276–310.

Джерельна база дослідження

Додаткової ваги даній праці надає використання нової та широкої джерельної бази. Щороку у відкритому доступі з'являються нові документи, що допомагають глибше дослідити як російські 1990-ті, так і саму постать Бориса Єльцина.

Пишучи про історію ідей, яка у даному випадку тісно пов'язана із біографістикою, неможливо оминати его-джерела. Про російські 1990-ті залишилось тисячі свідчень від ключових політиків, лідерів, журналістів, громадських діячів тощо. Крім спогадів самого Єльцина, у даному дослідженні використовувались свідчення його політичних союзників (Єгор Гайдар, Борис Немцов) та недругів (Олександр Коржаков). Серед них виділяється книга Олександра Коржакова «Борис Ельцин: от рассвета до заката» (1997 р)¹⁰. Коржаков був одним із найближчих людей до Бориса Єльцина, його другом та керівником внутрішньої служби безпеки. У 1996 році президент звільнив Коржакова і це викликало серйозну образу, яку він «протягує» крізь всю книгу. Його свідчення описують найтемніші сторінки біографії першого російського президента, але читаючи їх, завше варто пам'ятати про мотив образи та зіставляти наведені факти з іншими джерелами.

Аналіз ринкової реформи розкривається у книзі спогадів першого російського прем'єр-міністра «Дни поражений и побед» (1997) Єгора Гаїдара. Аналізуючи події в Росії 1990-тих років, він занурюється в російську історію і вважає, що в Росії з 1985 року відбувалася революція, від якої залежала її подальша доля.¹¹

Крім спогадів, дане дослідження послуговується значною кількістю американських джерел: стенограми розмов Бориса Єльцина з Біллом Клінтоном та Джорджем Бушем, листи Єльцина та Білла Клінтона, стенограми розмов з російськими чиновниками, таємні звіти посольства США в Росії, записки держсекретарю та президенту від американських аналітиків щодо Росії, безпекові

¹⁰ Коржаков О. В. Борис Ельцин: от рассвета до заката. Интербук, 1997. 206 с.

¹¹ Гайдар Є. Т Дни поражений и побед Москва: «Альпина Паблицер» 2014 с. 400

документи, звіти розвідувального управління Міністерства оборони США тощо¹². Ці джерела були опубліковані з 2018 по 2024 рік включно. Особливо, варто виділити документи, що були опубліковані протягом 2024 року, адже дане дослідження одне з перших дає спробу їхнього аналізу та осмислення, що тільки підкреслює його наукову новизну. Вище описані джерела доступні у відкритому доступі завдяки National Security Archive, William J. Clinton Library and Museum, George H.W. Bush Presidential Library and Museum¹³. Документи з американських архівів змогли заповнити прогалини у баченні внутрішньої ситуації в Росії через недоступність російських архівів. Також, вони допомогли спростувати, або ж навпаки, підтвердити твердження Бориса Єльцина в спогадах та відкрили абсолютно нові деталі з тематики даного дослідження.

Серед опублікованих документів, варто насамперед виділити стенограми розмов американських лідерів із Борисом Єльциним та російськими чиновниками. Так звані telcons (стенограми телефонних розмов) чи memcons (стенограми зустрічей) є цінними джерелами, адже стенографісти занотовували розмову до подробиць. Ці документи не завжди цитують все «слово в слово», але є дуже точними і використовуються американськими президентами для того, щоб підтвердити про що було домовлено на зустрічах і як будувати подальшу комунікацію із іноземним лідером. Стенограми у переважній більшості випадків підтверджують сказане в спогадах та інтерв'ю Єльцина. Крім стенограм, варто виділити листи Білла Клінтона та Бориса Єльцина, що розкривають позиції сторін перед переговорами. Також, важливим доповненням слугують звіти американського

¹² Declassified Documents Concerning Russian President Boris Yeltsin. Memorandum of conversations (memcons) and memorandum of telephone conversations (telcons) between President Clinton and President Boris Yeltsin of Russia (1993-1999)

¹³ National Security Archive: <https://nsarchive.gwu.edu/> (дата звернення 20.09.2023)

William J. Clinton Library and Museum: <https://clinton.presidentiallibraries.us/> (дата звернення 10.07.2023)

George H.W. Bush Presidential Library and Museum <https://bush41library.tamu.edu/archives/> (дата звернення 10.07.2023)

посольства щодо ситуації в Росії та характеристики Бориса Єльцина надіслані американському президенту. Додатковим джерелом стали офіційні документи США та зібрання усноісторичних інтерв'ю американських дипломатів. В рамках проєкту, що курується Association for Diplomatic Studies and Training (ADST) з 1986 року, було зібрано понад 2600 таких інтерв'ю¹⁴.

Серед російських джерел варто виділити офіційні документи з правками Бориса Єльцина, його особисті речі, фотографії, газети («Известия», «Московские новости», «Аргументы и факты», «Труд», «Интерфакс», «Огонёк») укази, послання, офіційна статистика тощо. Більшість російських джерел, що використовуються в даному дослідженні були опубліковані архівом Президента Російської Федерації та «Єльцин-Центру»¹⁵. Центр займається культурними та освітніми проєктами, а також, містить у собі новітній музей присвячений Борису Єльцину та архівні фонди Росії і особисто Єльцина 1990-тих років.

Варто додати, що у дослідженні використано низку відео та аудіоматеріалів: прес-конференції Бориса Єльцина, хроніка, звернення до народу, промови, що були викладені «Єльцин-Центром» та користувачами всесвітньої мережі у відкритий доступ

Структура роботи зумовлена її метою та завданнями. Робота складається з трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

¹⁴ Ambassador Thomas Pickering Oral History Excerpt Feb 19, 2007 Source Foreign Affairs Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Arlington, Virginia. National Security Archive.

¹⁵Архив Президентского центра Б. Н. Ельцина : <https://yeltsin.ru/archive/> (дата звернення 03.11.2023)

Розділ І. Борис Єльцин: постать на тлі епохи

Постать Бориса Єльцина є цікавою, неоднозначною та історичною. Російський президент міг поєднувати у собі абсолютно протилежні речі, ставши для одних месією та прикладом для наслідування, тим часом для інших – абсолютним злом та зрадником Батьківщини, залишивши за собою суперечливу політичну спадщину. У цьому розділі зроблено спробу подати основні віхи з біографії Бориса Єльцина: дитинство, становлення, президенство та життя після відставки. Дана репрезентація не має на меті дослідити всі біографічні деталі життя першого російського президента, а лиш слугує історичною довідкою до наступних розділів.

Найбільш повно біографію Бориса Єльцина про Росію намагався розкрити американський дослідник Тімоті Колтон у праці «Yeltsin: A Life». Автор, крім архівних матеріалів про колишнього російського президента, провів з ним та його найближчим оточенням десятки інтерв'ю, що доповнили існуючі на той момент білі плями. Втім, так як праця вперше з'явилася у 2008 році, автор не мав змоги використати опубліковані на даний момент розмови Бориса Єльцина і президента США Білла Клінтона. Крім цього, Тімоті Колтон не приховує свого захоплення експрезидентом РФ. Незважаючи на це, праця Колтона є найбільш деталізованою біографією Бориса Єльцина на даний момент. Аналізуючи біографію першого російського президента, автор висновує, що Єльцин це суцільний парадокс, в якому поєднуються абсолютно непоєднувані речі, які конфліктують один з одним.¹⁶

Біографія Бориса Єльцина слугує яскравою ілюстрацією життя людини в радянський та пострадянський період. Акцентуючи у цьому дослідженні увагу на 1990-тих роках, ми маємо чітко усвідомити, що без розуміння постаті Бориса

¹⁶ Колтон Т. Ельцин; пер. – М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2013. – 13 с.

Єльцина з усіма його парадоксами, російські 1990-ті роки і надалі залишатимуться незрозумілими та мало осмисленими.

Серед джерел, що найбільше надають інформацію щодо біографії, виділяються три книги спогадів Бориса Єльцина: «Исповедь на заданную тему: Размышления, воспоминания, впечатления...» (1990 р), «Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления...» (1994 р), «Президентский марафон: Размышления, воспоминания, впечатления...» (2000 р).¹⁷ Кожна з цих книг оповідає про один із періодів життя Бориса Єльцина. «Исповедь..» - акцентує свою увагу на дитинстві, студентських роках та партійній діяльності. «Записки..» продовжують оповідь першої книги. Завдяки їм ми знаємо інтерпретацію серпневого путчу Борисом Єльциним, а також розпаду СРСР та перших років президентства. Друга книга, фактично є маніфестом, що намагається виправдати Єльцина після кривавого протистояння з парламентом протягом вересня-жовтня 1993 року. Ця подія займає одне з центральних місць в книзі та є цінним джерелом для розуміння внутрішньої трансформації російського президента після «чорного жовтня 1993 року». Третя книга серії спогадів, розповідає про другий президентський термін Бориса Єльцина, вибори 1996 року, дефолт, та акцентує свою увагу на обранні наступника. Всі три книги є дуже цінними історичними джерелами для кращого розуміння Бориса Єльцина та його ідей, але до них варто ставитися дуже критично. По-перше, враховуючи заклопотаність Бориса Єльцина протягом президентського періоду, численних хвороб, існує певний сумнів, чи справді він міг особисто повністю написати ці спогади. По-друге, із тієї інформації, що наразі опублікована, відомо, що під час написання

¹⁷ Єльцин Б. М. Исповедь на заданную тему: Размышления, воспоминания, впечатления... /М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. — 191 с.: ил.

Єльцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. — 375 с.: ил.

Єльцин Б. М. Президентский марафон: Размышления, воспоминания, впечатления... – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 383 с.: и л.

трьох книг спогадів Єльцин мав помічника та редактора, якого звали Валентин Юмашев. Юмашев був журналістом, але будучи довіреною особою президента став дуже впливовим: саме він порадив Борису Миколайовичу Володимира Путіна як можливого наступника та був членом «Сім'ї» (назва політичного клану, що утворився під час другого президентського терміну Єльцина та складався з олігархів, родичів та найближчих соратників президента). Саме Валентин Юмашев є автором прощальної промови Бориса Єльцина 31 грудня 1999 року. У 2002 році Юмашев одружився на доньці Єльцина Тетяні і до квітня 2022 року був радником Володимира Путіна. На момент написання даного дослідження, Юмашев разом із дружиною Тетяною займалися розвитком «Єльцин-центру» в Єкатеринбурзі.

Після відставки, протягом 2002-2003 років, була створена серія відеомемуарів Бориса Єльцина з журналістом Андрієм Максимовим¹⁸. Вони додають додаткові деталі біографії та демонструють «погляд згори» Єльцина на власне життя.

Борис Миколайович Єльцин народився 1 лютого 1931 року в селі Бутка Свердловської області. Батько займався будівництвом, а мати була кравчиною. В 1930-ті роки родину майбутнього президента РФ розкуркулили та репресували. Зазвичай про те, що сталося з батьком у родині не говорили. У спогадах про цей період життя Єльцин пише дуже загально, батько ніколи не розповідав, що відбувалося з ним у той час. Ця тема була табуована.¹⁹ Тільки під час президентської каденції Борису Єльцину передали справу родини. Свого батька він згадував мало і переважно негативно - батько був дуже суворим і бив його. Велике значення для нього мала мати, про яку він завше дуже тепло

¹⁸ Максимов А. М. Videомемуари Бориса Ельцина. серія бесед Андрея Максимова. URL: https://www.youtube.com/playlist?list=PLFaXVYO8yQ2JRMZOOH_bgM1f13jvYMit (дата звернення: 07.12.2023).

¹⁹Єльцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. — 66 с.: ил.

відгукується²⁰. Матір відігравала важливу роль для нього протягом усього життя. Крім захисту Бориса від авторитарного батька, вони багато часу проводили разом. Дитинство за словами Бориса Єльцина асоціювалося у нього із відчуттям постійного голоду²¹. Воно припало на важкі роки сталінських тридцятих та Другої світової війни. За його ж словами, як багато інших радянських дітлахів він мріяв потрапити на фронт. У 11 років Єльцин викрав з військового складу дві гранати РДГ-33 і при спробі їх розібрати підірвався²². Дана історія викликає певний сумнів та явні перебільшення. Маловірогідно, що 11-літній школяр, проповз 3 лінії колючого дроту, пограбував військовий склад та втік за 60 кілометрів в ліс.. На даний момент, це єдина доступна версія перебігу подій. В результаті детонації, майбутній російський президент втратив два пальці на лівій руці і пошкодив третій. Борис Єльцин постійно ховав ліву руку, а запрошені на офіційні події фотографи створювали фото у таких ракурсах, щоб пошкодження не було видно.

У спогадах Єльцин постійно акцентував увагу на своїх лідерських якостях ще від часу навчання у школі. Він описував, що завжди з дитинства намагався бути лідером. Можна припустити, що скоріше за все це відповідає реальності, враховуючи його авантюрний характер. Проте він завжди мав проблеми з поведінкою: «З навчанням завжди було все гаразд - одні п'ятірки, а ось із поведінкою - тут похвалитися мені важче, не один раз я був на межі того, що зі школою доведеться розпрощатися²³...»

²⁰ Єльцин Б. М. Исповедь на заданную тему: Размышления, воспоминания, впечатления... /М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. — 12-13 с.: ил. с 12-13

²¹ Президентский центр Бориса Ельцина. Видеоинтервью Бориса Ельцина. Серия бесед Андрея Максимова. Часть 1 (00:01:40), 2021.

YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=F2PVvcrYXDo> (дата звернення: 14.02.2024).

²² Президентский центр Бориса Ельцина. Видеоинтервью Бориса Ельцина. Серия бесед Андрея Максимова. Часть 2, 2021. *YouTube*.

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=k5s8cLQV0HY> (дата звернення: 14.02.2024).

²³ Єльцин Б. М. Исповедь на заданную тему: Размышления, воспоминания, впечатления... /М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. — 13 с.: ил.

Після закінчення школи, майбутній російський лідер вступає до Уральського політехнічного інституту ім. Сергія Мироновича Кірова на будівельний факультет (зараз університет носить ім'я Б. Єльцина). Борис Єльцин пішов дорогою свого батька та діда, які теж були будівельниками.

В університеті, судячи із опублікованої залікової книжки, навчався добре²⁴. Під час навчання Борис Єльцин захоується в спорт, особливо у волейбол. Незважаючи на відсутність двох пальців на лівій руці, він стає тренером жіночої волейбольної команди університету, бере участь у змаганнях та отримує нагороди.²⁵ У своїй першій книзі спогадів, про своє захоплення волейболом, Борис Миколайович висловлюється так:

«Волейбол справді залишив у моєму житті великий слід, оскільки я не тільки грав, а потім і тренував чотири команди... загалом у мене йшло на волейбол щодня годин по шість, і вчитися (а поблажок мені ніхто не робив) доводилося лише пізно ввечері або вночі, уже тоді я привчив себе мало спати, і до сих пір я якось до цього режиму звик і сплю 3,5 - 4 години...»²⁶

Єльцин стає лідером курсу, подорожує Радянським Союзом на даху вагонів залізниці та знайомиться зі своєю майбутньою дружиною – Наїною Гіріною.

Після закінчення університету у 1955 році, Бориса Єльцина по державному розподілу призначають працювати на «Уралтяжтрубстрой», де майбутній президент робить стрімку будівельну кар'єру і вже у 1960-ті стає директором Домобудівельного комбінату області. Будучи вихідцем із низів, Єльцин усього намагався досягти сам. Роботу Бориса Миколайовича у будівельній сфері

²⁴ Выписка из зачетной ведомости Бориса Ельцина. *Архив Президентского центра Б. Н. Ельцина*.

²⁵ Женская волейбольная команда во главе с тренером Б. Ельциным во время зональных соревнований на первенство РСФСР. Курган. 12 июля 1952 г. Фото №10, 17. *Архив Президентского центра Б. Н. Ельцина*. URL: <https://yeltsin.ru/archive/album/2893/> (дата звернення: 30.04.2024). Грамота, выданная Свердловским городским комитетом по делам физической культуры и спорта при исполнительном комитете городского Совета депутатов трудящихся «Б. Ельцину, игроку 1-й мужской команды Уральского политехнического института им. С.М. Кирова (УПИ), за первое место в первенстве вузов Свердловска по волейболу». 16 декабря 1953 г. Фото

²⁶ Єльцин Б. М. Исповедь на заданную тему: Размышления, воспоминания, впечатления... /М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. — 17 с.: ил.

Свердловської області високо оцінили і вже у 1976 році Єльцин став першим секретарем Свердловського обкому КПРС.

Проте майбутній російський президент прославився не тільки будівництвом, але й руйнуванням дуже важливої архітектурної споруди російської історії – будинку Іпатьєва, де відбувся розстріл останнього російського імператора Миколи II з родиною. Проблема полягала в тому, що цей будинок ставав місцем «паломництва» і коли в Москві про це дізналися, то Єльцину як першому секретарю Свердловського обкому КПРС наказали його знести²⁷. У пізніших своїх інтерв'ю, після розпаду Радянського Союзу, Єльцин вказував, що дуже жалкує про вчинене, але не міг не виконати постанову з Москви²⁸. Під час свого президентства, у 1998 році, Борис Єльцин візьме участь у похоронах царської родини.

Будучи першим секретарем Свердловського обкому, Єльцин демонстрував абсолютно новий тип політика. Особливо це почало проявлятися в часи Горбачовської перебудови. Борис Миколайович вільно спілкувався із людьми, студентами та намагався бути відкритим політиком. Крім того, йому були присутні відверто популістичні кроки, які, однак, високо цінувалися серед народу. Приміром, він пересувався громадським транспортом, вільно ходив вулицями та спілкувався з людьми²⁹. Це все справляло неймовірний ефект у порівнянні з консервативною радянською номенклатурою. Борис Єльцин дуже критикував партійні привілеї, державні дачі, тощо³⁰. Схоже на те, що Єльцину дуже подобалось бути народним улюбленцем, «своїм хлопцем». Він

²⁷ Там само с. 36

²⁸ Рязанов Е. О. Программа мужской разговор с эльдаром Рязановым. URL: https://www.youtube.com/watch?v=coTOajtyOs8&ab_channel=ReyuiopDfgouewrt (дата звернення: 04.11.2023).

²⁹ Єльцин Б. М. Исповедь на заданную тему: Размышления, воспоминания, впечатления... /М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. — 56-58 с.: ил.

³⁰ Приклад: Єльцин о привилегиях Горбачева (1990 год), 2017. *YouTube*.

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mNZYp5iKdCg> (дата звернення: 20.04.2024).

використовував такі «ходіння в народ» для власних політичних цілей. Незважаючи на критику партійних привілеїв, після отримання влади, президент Росії користувався як державними дачами так і своїм привілейованим становищем, що викликало незадоволення серед його прихильників. Зокрема, під час інтерв'ю «Мужской разговор», коли журналіст запитав про державні дачі (іронія в тому, що інтерв'ю записувалось на держдачі), якими користується президент, Єльцин відповів, що влада його змінила і раніше він би так не жив³¹. Цей парадокс слугує яскравою ілюстрацією того, наскільки Борис Миколайович був різним. «Революційний» Єльцин під час перебудови не дозволяв собі користуватися партійними привілеями, але коли став президентом – знехтував своїм принципам. Образ Бориса Єльцина як революціонера та росіянина, що змагається з союзним центром, продемонстровано у книзі історика Сергія Плохія³².

Діяльність Єльцина високо оцінили в Москві. У 1985 році він стає першим секретарем Московського міського комітету КПРС і переїжджає до Москви. Проте його активна публічна діяльність та зустріч з громадянами викликає критику серед партії. Конфлікт між Борисом Єльциним та ЦК КПРС наростає. 19 вересня 1987 року, Борис Єльцин надсилає написаний від руки лист Михайлу Горбачову, де критикує партію, звинувачуючи її у затримці Перебудови³³. Єльцин вважав, що потрібно замінити більшу частину Політбюро на молодих, розумних, не стандартно мислячих людей і тоді процес Перебудови піде набагато швидше³⁴.

³¹ Рязанов Е. О. Программа мужской разговор с эльдаром Рязановым. URL: https://www.youtube.com/watch?v=coTOajtyOs8&ab_channel=ReyuiopDfgouewrt (дата звернення: 04.11.2023).

³² Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу ; пер. з англ. Я. Лебедевка, А. Сагана. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. – 512 с.

³³ Письмо Бориса Ельцина Михаилу Горбачеву (19.09.1987). *Архив Президентс. центра Б. Н. Ельцина.*

³⁴ Єльцин Б. М. Исповедь на заданную тему: Размышления, воспоминания, впечатления... /М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. — 9 с.: ил.

Не отримавши відповіді від Михайла Горбачова, він вирішує виступити на жовтневому пленумі ЦК КПРС, що мав відбутися 21 жовтня 1987 року. Під час виступу, майбутній російський президент вперше публічно виступив із критикою партії, ставши, таким чином опозиційною силою всередині КПРС³⁵.

Після скандального виступу Борис Єльцин був знятий з посади першого секретаря Московського міського комітету КПРС, кандидата в члени Політбюро і, здавалося, що на його політичній кар'єрі було поставлено хрест. Публічні наклепи стали наслідком спроби вчинення самогубства. Майбутній російський президент пробив грудну клітку канцелярськими ножицями. Рана виявилася на смертельною, проте це не припинило внутрішніх переживань, які він «лікував» алкоголем³⁶. Опозиційність Єльцина щодо політики партії викликає багато запитань. Що спровокувало його на цей крок? Як людина, що була вихідцем із системи стала з часом найбільшим антикомуністом? Ймовірно, він хвилювався та розумів всю нахабність свого вчинку по відношенню до КПРС та особисто Горбачова. Скоріше за все, Єльцин пішов «ва-банк» розуміючи, що тиск зі сторони партії на нього тільки посилиться. З іншого боку, показова реакція Горбачова. Він дозволив виступити Єльцину на пленумі, хоча чудово розумів про, що той збирається говорити, адже бачив листа.

Публічна критика ЦК КПРС різко збільшила популярність Єльцина серед населення. Сергій Плохій вважає, що тоді демократичний рух в Росії, який тільки зароджувався, отримав яскравого та бунтарського лідера в особі Єльцина³⁷. Відкрито того не бажаючи, Горбачов сам приклав руку до росту популярності Бориса Єльцина:

³⁵ Выступление Ельцина Б.Н первого секретаря МКК КПСС на пленуме ЦК КПСС 21.10.1987, 2017. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=d0WLTyNqKYc> (дата звернення: 03.05.2024).

³⁶ Колтон Т. Ельцин; пер. – М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2013. – с 387- 393

³⁷ Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу; пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. – 53 с.

«Провал горбачовської політики, що вилилась у порожні полиці магазинів і невдоволення людей, сприяли росту популярності Бориса Єльцина не менше, ніж його неймовірний політичний нюх і здатність об'єднати ліберальних прихильників перебудови та лідерів російського робітничого руху — і все це під національним прапором відродження Росії³⁸».

1989 року, Борис Єльцин бере участь у виборах народних депутатів СРСР та завдяки народній підтримці отримує мандат. Політична кар'єра Єльцина розпочала рухатись вгору. Через рік, він стає Головою Верховної Ради РРФСР та заявляє про свій вихід з КПРС³⁹.

Борис Єльцин продовжував критикувати КПРС, слабкість Горбачова та виступав за побудову багатопартійної демократії разом із проведенням радикальної економічної реформи, що отримала назву «500 днів» (на той час, вважалося, що саме стільки потрібно часу, щоб перейти з планової економіки на ринкову). Одним із авторів програми, був уродженець Львова та майбутній критик Єльцина – Григорій Явлінський. У червні 1991 року Борис Єльцин ще більше послабив позиції Горбачова ставши першим президентом радянської Росії. Подорожуючи країною, він закликав до федералізму та російського економічного суверенітету, вважаючи, що Росія годує інші радянські республіки (детальніше це питання розкрито у наступному розділі).

Під час серпневого путчу 1991 року Борис Єльцин проявив лідерство, ставши на захист російського Білого дому та демократії. За іронією долі, через 2 роки, у 1993 році, Борис Миколайович надасть усний наказ розстріляти його із танків. Путч ще раз продемонстрував лідерство Єльцина, яке визнавали вже не тільки у Росії, але й на Заході. Про це свідчать стенограми розмов Єльцина та Джорджа Буша⁴⁰.

³⁸ Там само с 55

³⁹ Заявление члена ЦК КПСС Б.Н. Ельцина XXVIII съезду КПСС о выходе из рядов партии (рукописный). *Архив Президентс. центра Б. Н. Ельцина*. Документы о деятельности Б.Н. Ельцина на постах первого секретаря Свердловского обкома КПСС, первого секретаря МГК КПСС, члена ЦК КПСС.

⁴⁰ Приклади: Telcons with President Boris Yeltsin of the Republic of Russia, USSR: 1991-08-19, 1991-08-21(1), 1991-08-21 (2) *George H.W. Bush Library Center*

Незважаючи на відстоювання російського суверенітету, Борис Єльцин був прихильником збереження СРСР на конфедеративній основі. Проте зберегти Союз так і не зміг. Він не міг повірити, що незалежність України підтримають на референдумі і стояв перед важким вибором⁴¹. На думку Єльцина, новий союзний договір не можна уявити без України. Аргументував він це тим, що без України, Росія та Білорусь будуть в меншості поряд з ісламськими країнами⁴². Не змігши дійти згоди щодо нового союзного договору, лідери України, Білорусі та Росії проголосили, що СРСР припиняє своє існування і утворили Співдружність Незалежних Держав (СНД).

Американський посол в Росії Роберт Штраус у записці Біллу Клінтону описує Єльцина як істинного росіянина (не радянську людину), що пережила своє становлення у період Хрущовської відлиги, як і Михайло Горбачов, Едуард Шеварнадзе. Автор влучно підкреслює, що Єльцин відноситься до покоління, яке розуміло, що радянська система може реформуватись та змінюватись. Продовжуючи, Штраус зазначає, що Борис Миколайович більше схожий на революціонера ніж на політика, але він твердо налаштований провести необхідні в Росії реформи.⁴³

Січень 1992 року став для Бориса Єльцина періодом, коли *революціонер* почав переростати у *політика*. Розпочата економічна реформа, що мала б допомогти Росії зробити за словами Тімоті Колтона зробити «стрибок на зовні» загнала її у глибоку економічну безодню⁴⁴. Виклики, що стояли перед російським президентом були безпрецедентними, адже крім проведення економічної реформи варто було з нуля створити російські демократичні інститути, зберегти

⁴¹ Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1991-11-30. *George H.W. Bush Library Center*

⁴² Там само

⁴³ Cable from U.S. Embassy Moscow to Secretary of State. Subject: Boris Nikolayevich Yel'tsin: A Mid-Range Political Assessment, January 30, 1992. *National Security Archive*.

⁴⁴ Колтон Т. Ельцин; пер. – М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2013. – с 264 - 296

цілісність країни уникнувши громадянської війни, голоду, побудувати російську політичну націю, реваншу тощо.

Перший термін його президенства, що тривав до 1996 року, запам'ятався глибокою економічною кризою, війною в Чечні, та протистоянням з парламентом у 1993 році - перемога над яким посилила президентську владу. Надія на швидкий економічний ріст та трансформацію зникла. Розуміння складної внутрішньої ситуації в Росії розкривається у книзі Л. Шевцової «Режим Бориса Ельцина»⁴⁵. Авторка, як зрозуміло із назви, не симпатизує Ельцину і критикує його політику впродовж всієї каденції. Підсумовуючи, вона вважає, що через невдалі реформи та слабкі демократичні інститути, Росія може втратити шанс на побудову демократичної держави.

Судячи зі спогадів, що буде розкрито у наступному розділі, Борис Ельцин глибоко переживав все те, що відбувалося в країні. Колишній бунтар почав закриватись у собі, менше з'являтися на публіці та зловживати алкоголем. Крім цього, у нього суттєво загострились проблеми з серцем. На початок передвиборчої гонки 1996 року російський президент мав мінімальну підтримку серед власного населення, близько 3-5%⁴⁶. Протягом своїх двох президентських термінів, Ельцин постійно стояв перед викликом слабкої підтримки демократів серед російського народу. На думку польського дослідника Анджея Новака, демократична Росія, яку уявляв Борис Ельцин, не відповідала баченню російських громадян. Ідея демократичної Росії виявилась занадто «малою» для такої великої країни і не була прийнятою⁴⁷. Незважаючи на це, домігшись

⁴⁵ Шевцова Л. Режим Бориса Ельцин. Москва : РОССПЭН, 1999. 524 с.

⁴⁶ Докторов Б.З., Ослон А.А., Петренко Е.С. Эпоха Ельцина: Мнения россиян: Социологические очерки. М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2002. 195 с

⁴⁷ Новак А. Як поставала «імперія зла»? Досвід Центрально-Східної Європи. Пер. з пол. Миколи Яковини. – Київ: Дух і Літера, 2021. – 285-309 с. (Серія «Історична бібліотека Польського Інституту»).

підтримки олігархів та завдяки активній передвиборчій компанії, що апелювала до емоцій, Борис Єльцин переобирається на другий президентський термін.

Другий президентський термін характеризується ще більшим розчаруванням Єльцина у швидкій демократичній та ринковій трансформації, особливо після дефолту 1998 року та відставки уряду «молодих реформаторів». Здоров'я президента починає відігравати важливе місце у російській політиці. Влада у країні стає колегіальною, утворюється так звана «Сім'я», що складалася з російських олігархів, членів родини президента та його найближчих соратників. Відбуваються численні скандали, стає зрозуміло, що з президентом щось не так⁴⁸.

Намагаючись зберегти курс країни на економічні перетворення та демократію, Борис Єльцин починає шукати наступника для недопущення комуністичного реваншу та продовження його курсу. В решті-решт, такою людиною стає Володимир Путін з яким Росія увійшла у нове тисячоліття. Оцінюючи період правління Єльцина, Марія Снегова, у статті «Why Russia's Democracy Never Began», намагається довести, що російська демократія так і не почалась, а період правління Єльцина вона називає перехідним⁴⁹. Держава послабилась, але збереглися радянські управлінські практики і переважна більшість еліти нової Росії була вихідцями із партійної номенклатури.

Після відставки Борис Єльцин прожив ще 7 років. Відхід від президенства дивовижним чином повернув його до життя. Перший президент Росії знову став активним, багато читав, подорожував світом та виховував онуків. Політичну ситуацію в країні фактично не коментував та вважав, що не має залишатися публічним. Якщо у нього були розходження із Путіним щодо якихось питань, він

⁴⁸ Приклад: Борис Ельцин - Не так сели, 2010. *YouTube*.

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sLzOIDV7XW0> (дата звернення: 02.05.2024).

⁴⁹ Snegovaya M. "Why Russia's Democracy Never Began". *Journal of Democracy*, vol. 34, no. 3, July 2023, pp. 105–18. URL: <https://www.journalofdemocracy.org/articles/why-russias-democracy-never-began/#f15> (date of access: 03.02.2024).

говорив йому це сам на сам⁵⁰. На жаль, через відсутність відповідних джерел, дізнатися чи жалкував Єльцин про свій вибір наразі неможливо. Проте повністю відсторонитися від політики Борис Єльцин не міг. Йому явно не подобалась зміна російського гімну та напади на свободу слова⁵¹. 23 квітня 2007 року, Борис Єльцин помер від зупинки серця.

Висновки до розділу:

Вивчення постаті Бориса Єльцина є ключовою для розуміння Росії 1990-тих років. Будучи вихідцем із радянської партійної номенклатури він виступив проти партії та зіграв одну із головних ролей під час розпаду СРСР. Після 1991 року, революціонер перетворюється у політика перед яким стояло надважке завдання, що полягалося в успішному здійсненні російської трансформації. Період президентства Єльцина припав на важку економічну кризу, війну в Чечні та політичні протиборства. Демократи не мали підтримки серед більшості російського суспільства. Враховуючи всі ці фактори, Борис Єльцин вирішує, що для збереження власного курсу він має знайти наступника, який продовжить його політику. Цією людиною став Володимир Путін. Після відставки, Борис Єльцин прожив 7 років і відкрито ніколи не критикував свого наступника.

⁵⁰ Избиратель Борис Ельцин. "Московские новости", № 41 от 21-27 октября 2003 г. URL: <https://yeltsin.ru/news/moskovskie-novosti-izbiratel-boris-elcin/> (дата звернення: 26.04.2024).

⁵¹ Приклади: Там само, «Красенько», 2019. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jhBmZPy02s4> (дата звернення: 03.05.2024).

Розділ II : Образ внутрішнього розвитку Росії в уявленні Бориса Єльцина

2.1 Економічна реформа

25 грудня 1991 року Михайло Горбачов пішов у відставку, ставши першим та останнім президентом СРСР. Цього дня він зустрівся зі своїм політичним суперником – президентом Російської Федерації Борисом Єльциним та передав йому управління державою.

Перед Борисом Єльциним та його командою стояло завдання побудувати нову країну і дати відповідь на питання «яку країну ми будемо?». Старий суспільний договір було зруйновано, натомість новий ще варто було створити. У своїх спогадах, що вийшли у 1994 році та перших інтерв'ю, Єльцин неодноразово заявляв, що бачить Росію вільною, федеративною, демократичною країною зі свободою слова, правами людини та ринковою економікою⁵².

Саме в ринковій економіці та в переході «*from Marx to Market*» президент вбачав надію на швидкі зміни та краще життя, але для втілення задуманого потрібно провести низку жорстких економічних реформ (вони отримали загальну назву – «шокова терапія»). «Шокова терапія» мала «оживити» російську економіку, яка знаходилась у критичному стані. Планувалося, що держава проведе лібералізацію цін, приватизацію підприємств, залучить іноземні інвестиції. Сумарно, ці дії мали

⁵² Приклади: Єльцин Б.Н. Интервью газете «Аргументы и факты» 01.12.1992г.

URL: <https://yeltsin.ru/archive/publication/11350/> (дата звернення: 19.01.2024).

"От реформы в России не отступлю!". *Аргументы и факты*. 1992. 28 жовт.

URL: <https://archive.aif.ru/archive/1654398> (дата звернення: 21.12.2023).

Послание президента России Бориса Ельцина федеральному собранию РФ: «об укреплении российского государства» 1994

год. URL: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/58-

[poslanija_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_1994_god.html](http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/58-poslanija_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_1994_god.html) (дата звернення: 08.02.2024).

Єльцин Б.Н. Интервью газете «Известия» об итогах первого года Президентства

12.06.1992г. «Известия». URL: <https://yeltsin.ru/archive/publication/11348/> (дата звернення:

18.01.2024).

допомогти створити в Росії клас власників та вільних людей. Громадяни, що народяться у часи свободи мали стати опорою для демократів, щоб продовжити трансформацію Росії⁵³.

Борис Єльцин, не будучи економістом та маючи не глибокі уявлення про ринкову економіку, готовий був покласти на сильну команду, яка зможе втілити заплановане⁵⁴. Ринкова економіка в уяві Єльцина мала б допомогти Росії стати демократичною країною, але для цього за словами президента потрібно було: «вкотре наздоганяти, напружитися, робити надзусилля, щоб... стати як усі»⁵⁵

1 листопада 1991 року З'їзд народних депутатів РРФСР надав Єльцину надзвичайні повноваження терміном на 1 рік та 1 місяць (до грудня 1992 року) для проведення економічних та політичних реформ в країні. Значний вплив на бачення президентом економічних реформ мали його соратники, зокрема майбутній російський прем'єр-міністр та «батько» економічної реформи Єгор Гайдар, якого Єльцину порекомендував держсекретар Геннадій Бурбуліс.⁵⁶ Борис Єльцин дуже цінував, особливо на початку свого президенства таких людей як Гайдар, адже саме в молодих людях (Гайдару було 35 років під час призначення на посаду), вбачав силу, що допоможе Росії зробити, як дуже вдало визначив американський русист та біограф Єльцина Тімоті Колтон «стрибок на зовні»⁵⁷.

Про Єгора Гайдара Єльцин у своїх спогадах писав так:

«Гайдар насамперед вразив своєю впевненістю... Це просто дуже незалежна людина з величезним внутрішнім, непоказним почуттям власної гідності. Тобто інтелігент, який, на відміну від адміністративного дурня, не буде ховати своїх сумнівів, своїх роздумів, своєї слабкості, але водночас буде іти до кінця у обстоюванні принципів - бо це не «партія сказала

⁵³ Єльцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 217 с.: ил.

⁵⁴ Cable from U.S. Embassy Moscow to Secretary of State. Subject: Boris Nikolayevich Yel'tsin: A Mid-Range Political Assessment, January 30, 1992. *National Security Archive*.

⁵⁵ Єльцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 265 с.: ил

⁵⁶ Там само с. 88

⁵⁷ Колтон Т. Ельцин; пер. – М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2013. – 293 с.

«треба» - комсомол відповів «так», це його власні принципи, його думки, виношені та вистраждані...».⁵⁸

Із цієї цитати стає зрозуміло, що так приваблювало Єльцина у Гайдари, молоді, розумні та цілеспрямовані демократи мали трансформувати Росію, але був ще інший, менш очевидний фактор, пов'язаний з біографією Єгора Тимуровича. Справа в тому, що на Єльцина подіяла магія імені. Дідусем Єгора Гайдара був відомий дитячий радянський письменник Аркадій Гайдар, на творах якого виросло не одне покоління радянських дітей, і, за висловлюванням Єльцина, він сам.⁵⁹

1994 рік вважався Єльцину моментом, коли реформи принесуть свої перші плоди і життя налагодиться. Для того, щоб реформа стала успішною, потрібна була не тільки вміла робота уряду, але й правильна комунікація із російським населенням. Існування протягом семидесяти років Радянської держави не минуло даремно, капіталістична модель розвитку суспільства була викорінена і перед Борисом Єльциним стояло завдання її відродження.

Додатковою опорою у проведенні реформ Єльцин бачив у країнах Заходу і насамперед США. Серед російської еліти на початку 1990-тих була популярна ідея плану Маршалла для Росії. Вважалося, що західні країни через розпад СРСР зекономили значну частину коштів, які тепер варто спрямувати в Росію і які могли б допомогти їй стати на ноги. Одним із промоутерів цієї ідеї був експрезидент США Річард Ніксон. У 1992 році він наполягав на тому, щоб США таки підтримали Єльцина. Коли в 1993 році президентом США став Білл Клінтон, підтримка Росії на її реформаторському шляху стала одним з ключових пріоритетів його адміністрації. Під час своєї першої телефонної розмови з Єльциним, що відбулася 23 січня 1993 року, Білл Клінтон наголошував на тому, що Росія буде головним пріоритетом зовнішньої політики під час його

⁵⁸ Єльцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 85 с.: ил

⁵⁹ Там само с. 88

адміністрації. Більше того, він зробить все можливе, щоб демократичні та ринкові реформи у Росії досягли успіху.⁶⁰ Причин для підтримки Єльцина та його перетворень було декілька: по-перше, був страх, що комуністи можуть повернутися. Цю карту Єльцин та його оточення дуже вміло розігрували для отримання додаткової підтримки зі сторони Західної Європи та США. Вважалося, що тільки Єльцин не допустить повернення комунізму і альтернатив йому не має. Навіть відверто антидемократичні дії Єльцина як, наприклад, ставлення до парламенту в жовтні 1993 року, сприймалися адміністрацією Клінтона як виправдані, адже Єльцин не допустив комуністичного реваншу. По-друге, Клінтон та його адміністрація хотіли не допустити в Російській Федерації так званого «Югославського сценарію» із ядерною зброєю. Ще однією причиною потреби в підтримці союзників для Єльцина був величезний зовнішній радянський борг. Російська Федерація повинна була сплатити 119,3 млрд доларів Заходу, що складало 43% її ВВП наприкінці 1993 року. Тож підтримка союзників і насамперед США, в уяві Єльцина була важливою для трансформації країни.⁶¹

У жовтні 1992 року Борис Єльцин в інтерв'ю газеті «Аргументи і факти» на запитання журналіста: «Куди йде Росія?» відповів :

«Росія – унікальна країна. Вона не буде ні в соціалізмі, ні в капіталізмі. Вона буде Росією, яка нарешті скинула ярмо рабства, дала свободу людині, свободу підприємствам, свободу підприємництву, свободу республікам, що входять до складу Росії, свободу регіонам, областям і краям, з мінімальним тиском з Москви, з мінімальним впливом бюрократії з центру, із максимальною самостійністю на місцях.»⁶²

Особливу увагу привертає ідея «унікальності Росії». У Бориса Миколайовича це поєднання зустрічається як в інтерв'ю, так і в спогадах. Росія йде шляхом

⁶⁰ Memorandum of telephone conversation: Telcon with President Boris Yeltsin of Russia on January 23, 1993 *National Security Archive*

⁶¹ Шевцова Л. Одинокая держава: Почему Россия не стала Западом и почему России трудно с Западом Моск. Центр Карнеги. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 26 с. 2010.

⁶² "От реформы в России не отступлю!". *Аргументы и факты*. 1992. 28 жовт.
URL: <https://archive.aif.ru/archive/1654398> (дата звернення: 21.12.2023).

демократичних та ринкових перетворень, але адаптує їх під себе, створюючи щось абсолютно інше. Російська демократія – інша, ринок – інший, люди – інші. У вересні 1991 року на пресконференції з міжнародними журналістами, кореспондент ВВС Джон Сімпсон запитав Бориса Єльцина про те, яка модель суспільства є ціллю президента. Журналіст перераховував як приклад країни Європи та Америки. Єльцин відповів, що хотів би взяти всі найкращі практики з різних країн, а за своїми політичними поглядами тяжіє до соціал-демократів.⁶³ Його відповідь слугує яскравою демонстрацією того, що він не мав якоїсь чіткої моделі побудови країни. Це дозволяє припустити, що 1991 році він ще думав над тим, яку модель розвитку обрати для Росії. Борис Єльцин ніколи не проживав на Заході, відповідно він апріорі не розумів (принаймні на початку) всієї складності завдань, що стояли перед ним. На його думку, судячи із інтерв'ю газеті «Аргументи і факти» російському суспільству та регіонам лиш потрібно було дати свободу і все мало само собою налагодитись⁶⁴. Перебуваючи закордоном під час державних візитів він бачив лише фасад, але не розумів до кінця як працює демократія та ринкова економіка зсередини. Підтверджує дану тезу щира віра російського президента, що перші плоди та ріст росіяни відчують вже у 1994 році. Характерно, що відповідь про соціал-демократичні погляди не відповідає реальним діям Єльцина в часи президенства. Політичні переконання Бориса Миколайовича змінювались залежно від політичної кон'юнктури в країні і зміщувались, то вправо та вліво. Яскравим прикладом цього може слугувати риторика президента під виборів 1996 року. Тоді російський президент, щоб зберегти свою владу розпочав широку компанію соціальних видатків, підвищував зарплати та пенсії, надавав пільги підприємствам, обіцяв зменшення тарифів

⁶³ Колтон Т. Ельцин; пер. – М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2013. – 273-274 с.

⁶⁴ "От реформы в России не отступлю!". *Аргументы и факты*. 1992. 28 жовт. URL: <https://archive.aif.ru/archive/1654398> (дата звернення: 21.12.2023).

тощо.⁶⁵ До виборів, позиція президента полягала у максимальній економії державного бюджету та скорочення соціальних видатків. Не маючи внутрішнього фінансового ресурсу для втілення обіцяного, Борис Єльцин просив посприяти фінансовій допомозі американського президента Білла Клінтона, який підтримував Єльцина не бачачи інших альтернатив⁶⁶.

Повертаючись до питання економіки та ринкової реформи, Єльцин був прибічником ідеї економічного суверенітету Росії. Він вважав, що якщо Росія відпустить колишні радянські республіки і сконцентрується на собі, то зможе швидко стати заможною країною. Після того як Росія модернізується, колишні радянські республіки самі повернуться в сторону Росії. Основні економічні потужності СРСР та корисні копалини знаходились саме на території Росії і, відрізавши від себе дотаційні республіки, Росія змогла б доволі швидко стати багатою та успішною⁶⁷. У часи СРСР Росія не мала своєї національної комуністичної партії чи національних міністерств. Дана теза була однією із найпоширеніших у Єльцинській команді і фокусувалась на тому, що СРСР експлуатував Росію і сама Росія в СРСР була неповноцінною, неповноправною країною. 7 листопада 1993 року Єльцин дав інтерв'ю своєму колишньому прихильнику Ельдару Рязанову у програмі «Мужской разговор». На 22:50 хвилині інтерв'ю він відповів: «У мене була образа за Росію.. Я це чесно кажу тому, що Росія всі ці роки не мала взагалі власної державності. Вона не мала жодної самостійності. Вона була як.. під якимсь ярмом..ігом.. Самостійно нічого не могла вирішити. Нічого!...»⁶⁸

⁶⁵ Колтон Т. Ельцин; пер. – М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2013. 464-465 с.

⁶⁶ Приклад: Memorandum of Telephone Conversation - President Boris Yeltsin of Russia," *Clinton Digital Library*, 7 May 1996.

⁶⁷ Приклад: Сайтов. TV. Борис Ельцин в Башкирии, 1990 год. Репортаж Азамата Сайтова., 2016. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eMn-Bs44Nm4> (дата звернення: 06.04.2024).

⁶⁸ Рязанов Е. О. Программа мужской разговор с эльдаром Рязановым. URL: https://www.youtube.com/watch?v=coTOajtyOs8&ab_channel=ReyuiopDfgouewrt (дата звернення: 04.11.2023).

Єльцин демонстрував своє щире обурення тим, яке місце займала Росія в СРСР. *Нова Росія* (термін, який президент буде використовувати під час виступів та інтерв'ю, щоб позначити трансформаційні процеси в країні та образ майбутнього) – мала б стати іншою.⁶⁹ Всі минулі «нехтування» інтересами російського народу заради радянських республік мали б припинитися. Складається враження, що природні багатства Росії – насамперед енергетичні ресурси – Єльцин хотів спрямувати у «стрибок на ззовні», таким чином покращивши життя російських громадян. Економічна спроможність Росії зробить її привабливою для колишніх радянських республік та стане поштовхом до нової інтеграції на пострадянському просторі.

Завдання, які перед собою ставив президент, були надзвичайно складні з тих причин, що ще ніхто не проводив подібних економічних перетворень у такій величезній країні. Ризики були дуже великі, за свідченнями Єгора Гайдара країна перебувала на межі голоду та громадянської війни.⁷⁰

2 січня 1992 року розпочинається російська «шокова терапія». Втім, надія на швидке економічне піднесення швидко почала сходити нанівець, рівень доходів населення катастрофічно впав, а державні підприємства банкрутували⁷¹. За іронією долі, Єльцин, який виступав проти більшовиків та їхніх радикальних перетворень, сам діяв їхніми методами. «Хірургія Єльцина» - саме так дуже влучно процес реформ у Росії називає американський дослідник Тім Макденіел у своїй праці *The Agony of the Russian Idea*⁷²

⁶⁹ Святая простота: как поговорили Борис Николаевич с Александром Исаевичем 1994. *Огонек*. № 46-47. URL: http://magzdb.elibrary.keenetic.pro/ul/163/1994/046/Огонек_1994-46-47.PDF (дата звернення: 17.11.2023).

⁷⁰ Познер - Егор Гайдар, российский государственный и политический деятель, экономист, доктор наук, 2018. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fPP-Z1PSHs0> (дата звернення: 28.11.2023).

⁷¹ Гайдар Є. Дни поражений и побед. Москва : "Вагриус", 1997. 172-173 с.

⁷² McDaniel T. *The Agony of the Russian idea*. Princeton University Press, 1996. 162-187 p.

Борис Єльцин сильно відчув на собі наслідки економічних реформ для російського населення і у спогадах писав:

«Я вибрав шлях «шокової терапії» не для якоїсь недорозвиненої країни, не для абстрактного народу - я, в тому числі, і для себе вибрав цей шлях... Виснажливі напади депресії, тяжкі роздуми ночами, безсоння і головний біль, розпач і гіркота, побачивши брудну Москву, яка зубожіла, та інші російські міста, вал критики, який щодня линув зі сторінок газет та з екрана телевізора, цькування на з'їздах, усю важкість ухвалених рішень, образа на близьких людей, які в потрібну хвилину не підтримали, не вистояли, обдурили, - усе це довелося пережити....»⁷³

Через тяжкі наслідки економічних реформ, Верховна Рада РФ почала вимагати від Єльцина пом'якшити радикальність проведення «шокової терапії» збільшивши соціальні видатки, пільги підприємствам та перейти до поступової лібералізації цін.

2.2 Демократія

Економічна реформа, яку на початку парламент підтримав, надавши Єльцину надзвичайні повноваження, з часом стала каменем спотикання між обома гілками влади. З критикою Єльцина виступила опозиція, у якій переважали комуністи та російські націоналісти. Так звані «червоно-коричневі» вважали, що реформи необхідні, але вони не мають розвалити країну. Через економічну реформу мільйони громадян Росії опинилися за межею бідності, підприємства закривалися, а держава не могла забезпечити виконання своїх соціальних функцій⁷⁴.

Опозиція вважала, що країна не має зменшувати соціальні витрати як цього вимагав Єльцин, а навпаки - підтримати громадян у складний період реформ. Для президента це було недопустимо, адже підривало одну із основ економічної реформи. Крім того, парламент почав перебирати на себе більше повноважень,

⁷³ Єльцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 131 с.: ил.

⁷⁴ Институт экономической политики имени Е. Т. Гайдара: Российская экономика в 1993 году. тенденции и перспективы. Москва, 1994. 244-248 с

адже ще за діючою з поправками Конституцією 1977 року – головним був парламент. Єльцин, який до політичної кризи з парламентом керував на основі надзвичайних повноважень не хотів обмежувати свою владу. Ідеалом правління для нього була суперпрезидентська республіка, що розкриється детальніше далі.

28 березня 1993 року, парламентарії поставили на голосування питання про імпічмент президента. 617 депутатів підтримали відставку Єльцина, але цього не було достатньо для потрібної більшості голосів (689). Депутатам не вистачило всього 72 голоси. Головним супротивним Єльцина в опозиційному парламенті був чеченець за національністю Руслан Хасбулатов і уродженець міста Хмельницький, «захисник Білого дому» під час серпневого путчу, віце-президент Росії Олександр Руцький. Про обох своїх політичних суперників Єльцин відгукується дуже погано у спогадах. Звинувачує їх у спробі захопити владу та в імітацію компромісу між гілками влади.⁷⁵

Для Єльцина парламент виглядав не серйозно, він постійно нарікав на те, що вони не дають провести необхідні Росії реформи. Крім того, президент боявся відверто ревізійністських поглядів більшої частини парламенту. Представники парламенту критикували розпад СРСР, піднімали питання приналежності Криму до України тощо. Всі подібні заяви дуже насторожували президента, він вважав, що «головним» в країні має залишитися хтось один: «Після восьмого з'їзду я стояв перед серйозним вибором. Або президент перетворюється на номінальну постать і вся влада в країні переходить до парламенту. Або я повинен зробити якісь кроки, які б зруйнували створений дисбаланс⁷⁶». Як зазначає у своїх спогадах охоронець та однин із найближчих осіб до президента Олександр

⁷⁵ Єльцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 159 с.: ил.

⁷⁶ Там само с. 169

Коржаков, Єльцин 23 березня погодив план розгону парламенту, використовуючи сльозогінний газ.⁷⁷

Після провалу імпічменту, було вирішено запитати думку народу та провести 25 квітня 1993 року всеросійський референдум на який було поставлено 4 питання:

1. Чи довіряєте Ви президенту РФ Б.М Єльцину?
2. Чи схвалюєте Ви соціально-економічну політику, здійснювану Президентом та урядом РФ з 1992?
3. Чи вважаєте Ви за необхідне проведення дострокових виборів Президента?
4. Чи вважаєте Ви за необхідне проведення дострокових виборів народних депутатів РФ?

У народі референдум став відомим завдяки лозунгу президента «ДА, ДА, НЕТ, ДА», у якому був заклик до підтримки всіх питань винесених на референдум, окрім третього. «Треба сказати «так». «Так» — нормальному життю, без колотнеч, без цих виснажливих з'їздів, без вічної політичної гризні... Треба сказати «так» президенту⁷⁸». В результаті референдуму, народ підтримав перші три пункти, за які закликав голосувати президент, але результати референдуму не усунули конфронтацію між обома гілками влади. Єльцин був рішуче налаштований на укріплення своєї влади та прийняття нової конституції, яка забезпечить правову основу президентських повноважень. В серпні 1993 року один із лідерів парламенту Руслан Хасбулатов записав відеозвернення до народу, де наголошував, що Верховна Рада не проти реформ, але виступає за те, щоб вони проводились менш радикально. Під час відеозвернення він наголосив на відвертих погрозах, що звучать зі сторони президента:

«Ці загрози, — каже він, — від яких стає ніяково нормальної людині, спрямовані проти конституційного ладу країни, проти парламенту, проти спокою та мирного життя. У цих заявах звучать такі слова: «Ми зараз ведемо арtpідготовку. А вирішальні битви чекають у вересні».

⁷⁷ Коржаков О. В. Борис Ельцин: от рассвета до заката. Интербук, 1997. 158-159 с.

⁷⁸ Єльцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 173 с.: ил.

Цікаво, з ким ведеться артпідготовка, з ким бажає боротися президент? Ми, парламентарі, мирний народ, і в нас, окрім сили закону та Конституції, на озброєнні нічого немає».⁷⁹

Взаємні звинувачення та переговори між сторонами відбувалися все літо 1993 року, але остаточну крапку в спробі мирного врегулювання кризи було покладено Борисом Єльциним 21 вересня 1993 року під час підписання указу №1400⁸⁰. Указ №1400 розпустив парламент та призначив його перевибори на 11-12 грудня 1993 року. За своїми повноваженнями, Єльцин не мав право цього робити. Того ж дня конституційний суд РФ оголосив указ президента незаконним.⁸¹ Перед оголошенням указу №1400 Борис Єльцин наказав міністру закордонних справ Андрію Козиреву зустрітися з послами США, Франції, Німеччини, Великої Британії та повідомити їм про наміри Бориса Єльцина щодо вирішення конституційної кризи⁸².

Указ №1400 демонструє вибір, що був зроблений російським президентом. Порушивши конституцію заради реформ та високих цілей майбутнього «стрибка на зовні» він приніс у жертву російські демократичні інститути, які тільки формувалися. Сама риторика президента протягом 1991-1999 років, чітко ілюструє, що для Бориса Єльцина економічна реформа була пріоритетом на відміну від побудови сильних демократичних інститутів. У своєму зверненні до народу, Єльцин виправдовував свої дії тим, що не готувався до війни і намагався

⁷⁹ Обращение Р. Хасбулатова (август 1993), 2015. YouTube. URL:

<https://www.youtube.com/watch?v=IXd0wvUgRo> (дата звернення: 18.01.2024).

⁸⁰ Указ Президента от 21 сентября 1993 года № 1400 «О поэтапной конституционной реформе в Российской Федерации («Положение о выборах депутатов Государственной Думы, «Положение о федеральных органах власти на переходный период»»». 21 верес. 1993 р. Коллекция «Нормативно распорядительные акты и материалы к ним из Архива Президента Российской Федерации (1991–1999). Копии».

⁸¹ Заключение Конституционного Суда Российской Федерации от 21 сентября 1993 г. "О соответствии Конституции Российской Федерации действий и решений Президента Российской Федерации" [Документ]. - Москва, 1993. - Л. 244-245. - (Архив Президента Российской Федерации. Ф. 92. Опись 3 ; Д. 241).

⁸² Ambassador Thomas Pickering Oral History Excerpt Feb 19, 2007 Source Foreign Affairs Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Arlington, Virginia. *National Security Archive*.

зберегти мир, але комуністичні реваншисти та фашисти не дали цьому статися⁸³. Показово, що обидві сторони протистояння використовували радянську риторику та називали один одного «фашистами». Цей термін вмещав у собі все негативне, що могла собі уявити людська уява. Єльцин його використовував, щоб переманити суспільну думку на свою сторону. Становище було дуже хитким, тому були використані всі можливі методи, щоб дискредитувати супротивника у вигляді парламенту. Звернення президента, крім постійних звинувачень в сторону парламентарів через затримку реформ, підводили росіян до думки, що тільки Єльцин може їх врятувати.

Указ №1400 став початком серії подій в Москві, які Єльцин називав «громадянською війною» та «новим жовтнем 1917р.»⁸⁴. Озброєні прихильники парламенту збиралися в центрі Москви проти поліції та військових, які залишилися на стороні президента. Згідно з доповіддю Комісії Державної Думи Федеральних Зборів Російської Федерації щодо додаткового вивчення та аналізу подій, що відбувалися у місті Москва, під час протистоянь з 21 вересня по 4 жовтня 1993 року – загинуло 142 людей (найбільше жертв припало на 3-4 жовтня 1993 року)⁸⁵. По центру Москви роз'їжджали танки, будівлю парламенту було розстріляно, а лідерів – Олександра Руцького та Руслана Хасбулатова заарештовано. Згідно зі свідченнями ексміністра оборони Росії Павла Грачова, силові дії проти парламенту були направлені на уникнення громадянської війни на території всієї Росії. Близько третьої ночі, 3 жовтня 1993 року, Борис Єльцин разом зі своїми близькими соратниками та довіреним охоронцем Олександром Коржаковим прибули до будівлі Міноборони Росії. Після випивки, Борис Єльцин

⁸³ Обращение президента РФ Бориса Ельцина к гражданам страны 4 октября 1993 г., 1993. URL: <https://yeltsin.ru/archive/video/62402/> (дата звернення: 02.02.2024).

⁸⁴ Єльцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 89-97 с.: ил.

⁸⁵ Доклад Комиссии Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации по дополнительному изучению и анализу событий, происходивших в городе Москва. Москва, 1999. с. 262-264

переконавав міністра оборони розігнати парламентарів силою та захопити Олександра Руцького та Руслана Хасбулатова. Однак президент на вимогу військових відмовився давати письмовий наказ, хоча перед тим, обіцяв, що такий наказ буде. Обмежившись лише усним дорученням, військові запропонували стріляти по будівлі парламенту інертними боєприпасами, щоб вона загорілася і парламентарі злякавшись її покинули. Продовжуючи свою розповідь, Павло Грачов додав, що особисто показував навідникам танка місце знаходження кабінету, де засідав Руслан Хасбулатов⁸⁶. Після розстрілу будівлі, танкісти стали Героями Росії, однак їхні імена залишаються засекреченими.

Процес Єльцинських перетворень, які Тім Макденіел називав «хірургією» виявили те, що руки хірурга в крові. Демократ, що бачив трансформацію країни та її «стрибок на зовні» діяв антидемократичними методами. 3 жовтня 1993 року Борис Єльцин підписує Указ Президента № 1575 «Про запровадження надзвичайного стану у місті Москві»⁸⁷. Вводиться цензура, московські газети друкуються з пустими рядками.⁸⁸

Демократичний ідеал президента після подій вересня-жовтня 1993 року закріпив думку Єльцина стосовно необхідності сильної президентської влади. Складається враження, що президент і сам не очікував, що протистояння зайде настільки далеко. У своїх спогадах, що вийшли друком 1994 року, акцентується увага саме на подіях протистояння з парламентом. Єльцин мучить себе сумнівами з цього приводу:

«Цього разу, здається, вперше в житті, в голові у мене вирувала одна й та сама думка. Чи правильно я вчинив, чи був інший варіант, чи можна було вчинити інакше, чи всі можливості я вичерпав?.. Росія втомилася від беззаконня. А перший всенародно обраний президент закон

⁸⁶ Russian Defense Minister Pavel Grachev Oral History Excerpt. *National Security Archive*. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/16854-document-12-russian-defense-minister-pavel> (date of access: 16.04.2024).

⁸⁷ Указ Президента от 3 октября 1993 года № 1575 «О введении чрезвычайного положения в городе Москве»: Коллекция «Нормативно распорядительные акты и материалы к ним из Архива Президента Российской Федерации (1991–1999). Копии».

⁸⁸ Приклад: «Независимая газета», 1993 г., № 189 (613).

URL: <https://yeltsin.ru/archive/periodic/52229/> (дата звернення: 03.04.2024).

порушує, нехай поганий закон, безглуздий, такий, що ставить країну на межу розвалу, але все одно - закон. Я відмотував усі події назад, годину за годиною, день за днем, намагаючись зрозуміти, чи не помилився я...»⁸⁹

У «Записках президента» Єльцин намагається виправдати себе перед народом за вчинене та заявляє, що виклики, які стоять перед Росією дуже складні, а російська демократія особлива. У Росії свій власний шлях і він не міг вчинити інакше. Кожна країна проходить через чорну полосу і Росія після цього все-таки переступить через себе та зміниться⁹⁰.

Перед очима президента тоді бачився привид події, що докорінно змінив історію не тільки Росії, але й всього світу – Жовтневої революції. Єльцин дуже боявся, що якщо він програє, то це стане наслідком нових війн на пострадянському просторі та повернення Росії в минуле з якого він так намагався її витягнути. У своїх спогадах він стверджує, що у разі перемоги парламентарів, Росія почала б повертати свою «колишню славу». Вона б погрожувала Україні забравши Крим та заявила про Грузію, Середню Азію, країни Балтії, Україну та Молдову як зону особливих інтересів Росії. Всіх тих, хто б не погодився з такою політикою чекала б зустріч із російською зброєю. Продовжуючи, Борис Єльцин додає, що це було б лише початком, бо «сміливіші та рішучіші» розпочали б глобальну війну із західною цивілізацією та терор проти «єльциністів» всередині самої Росії.⁹¹ Звертаючись до термінології Жовтневої революції, Єльцин називає прихильників парламенту найбільшими злочинцями, що розпочали у Росії нову громадянську війну⁹². Аналізуючи виклик, що стоїть перед Росією Єльцин в чергове підходить до висновку, що Росію має врятувати сильний президент. В інакшому випадку, парламент та його лідери занурять країну назад до її минулого, до війн та

⁸⁹ Єльцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 192 с.: ил.

⁹⁰ Там само с. 157 - 161

⁹¹ Там само с. 214-215

⁹² Там само с. 209

повернення Радянського Союзу. З'явиться новий Сталін і все розпочнеться знову.⁹³

Своєю аргументацією Єльцин намагається себе виправдати перед самою історією, вважаючи, що криза між ним та парламентом – це продовження загибелі радянської імперії: «Колишня імперія не зникає просто так. Вона готує нам дедалі нові катаклізми. Вона відтворює нових бійців, фанатів, лідерів у погонах чи без них. Імперія мстить за свою загибель.»⁹⁴

7 листопада 1993 року, Борис Єльцин дає перше після протистоянь вересня-жовтня відеоінтерв'ю російському журналісту та режисеру Ельдару Рязанову Це було друга серія розмов з президентом під назвою «Мужской разговор».⁹⁵ Рязанов був щирим прихильником президента та його курсу. Однак події вересня-жовтня 1993 року похитнули його віру в Єльцина. Під час першого інтерв'ю «День в семье президента»⁹⁶, яке записували 17 квітня 1993 року (за тиждень до квітневого референдуму) – Єльцин виглядав дуже жвавим, простим, справжнім російським сім'янином. Ельдар акцентував увагу на позитивних сторонах Єльцина та бажав йому перемоги на референдумі.

У другому інтерв'ю, ситуація кардинально змінюється. Борис Єльцин задуманий та змучений після того, що відбулося ще місяць тому між ним та парламентом. Ельдар Рязанов критикує президента, Єльцин намагається виправдати себе тим, що нова Конституція дозволить Росії провести всі необхідні реформи і вже у 1994 році росіяни таки відчують економічний ріст. На запитання Рязанова про протистояння з парламентом – Єльцин зірвався і відмовився відповідати.

⁹³ Там само с. 195

⁹⁴ Там само с. 215

⁹⁵ Рязанов Е. О. Программа мужской разговор с Эльдаром Рязановым.

URL: https://www.youtube.com/watch?v=coTOajtyOs8&ab_channel=ReyuiopDfgouewrt (дата звернення: 04.11.2023).

⁹⁶ Рязанов Е. О. Эльдар Рязанов ДЕНЬ В СЕМЬЕ ПРЕЗИДЕНТА 1993, 2019. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=S1I4WoqLaHA> (дата звернення: 02.11.2023).

Аналіз розмов Бориса Єльцина та Білла Клінтона підтверджують описані уявлення Єльцина про події протистояння з парламентом у мемуарах. Борис Миколайович називав представників парламенту фашистами, а роль Верховної Ради применшував та переконував не сприймати їх всерйоз.⁹⁷ Свої дії Єльцин пояснював тим, що Верховна Рада РФ противиться проведенню реформ і перетворилася на зібрання комуністів. 21 вересня 1993 року, розмовляючи з Біллом Клінтоном, Єльцин запевняв його в тому, що кровопролиття не буде і все відбудеться мирно. Також, президент розвіяв сумніви Клінтона стосовно демократичності виборів, що були заплановані на грудень 1993 року.⁹⁸

Незважаючи на антидемократичні дії президента, країни Європи та насамперед США продовжували підтримувати Єльцина, адже вважали саме в ньому надію на зміни в Росії. Білл Клінтон та його соратники пильно слідкували за подіями в Москві. Посольство США в Росії регулярно надсилало таємні документи стосовно ситуації в Росії. В усноісторичному інтерв'ю, експосол в Росії протягом 1993-1996 років Томас Пікерінг розповідає, що вони прекрасно розуміли, що відбувається у Росії та як важко проходили економічні реформи. США знали про зловживання Борисом Єльциним алкоголем, порушення конституції та про хитку демократичну ситуацію, але за його свідченнями, вони не бачили альтернативних та популярних прозахідних лідерів, які могли б трансформувати Росію після розпаду СРСР. Саме з цих причин, ставка була зроблена на Бориса Єльцина⁹⁹. Підтверджують слова експосла і оприлюднені документи, де говориться про те, що якщо не підтримувати Єльцина, то до влади в Росії може прийти комуніст або

⁹⁷ Memorandum of Telephone Conversation: Telcon with President Boris Yeltsin of Russian Federation. *Clinton Digital Library* Oct 5, 1993:

⁹⁸ Memorandum of Telephone Conversation: Telcon with President Boris Yeltsin of Russian Federation. *Clinton Digital Library* Sep 21, 1993

⁹⁹ Ambassador Thomas Pickering Oral History Excerpt Feb 19, 2007 Source Foreign Affairs Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Arlington, Virginia. *National Security Archive*.

фашист¹⁰⁰. Підтримка США додавала Єльцину впевненості у тому, що навіть, якщо щось піде не так, Західні країни будуть на його стороні. Під час розмови Єльцина з Біллом Клінтоном 5 жовтня 1993 року, останній заявив: «Ви зробили все саме так, як повинні були, і я вітаю вас за те, що ви впоралися.»¹⁰¹ Підтримка США була повністю на стороні Єльцина.

Незважаючи на те, що протистояння між президентом та парламентом завершилось, ключова суперечка навколо взаємодії між гілками влади не була вирішена. 8 листопада 1993 року, Єльцин презентував свій проєкт Конституції РФ.¹⁰² Конституція являла собою сукупність зібрань тих ідей та уявлень, які Єльцин виражав раніше. Президент отримав величезні повноваження, включно з визначенням внутрішньої та зовнішньої політики держави. За нову російську Конституцію, громадяни мали проголосувати на виборах 11-12 грудня.

19 жовтня 1993 року, американське посольство в Москві відправляє телеграму до держсекретаря, у якій аналізується передвиборче становище Росії.¹⁰³ У ній майбутній посол США в Росії Джеймс Коллінз заявляє, що існують певні побоювання щодо демократичності проведення майбутніх виборів в Росії. Коллінз застерігає щодо «суперпрезидентської конституції», у якій сумніваються навіть прихильники демократії в Росії.

16 листопада 1993 року Борис Єльцин дає інтерв'ю газеті «Известия». На запитання журналіста про імператорські повноваження президента у проєкті Конституції Єльцин відповів:

«Не заперечуватиму, повноваження Президента в проєкті справді значні..У країні, що звикла до царів чи вождів; в країні, де не склалися чіткі групи інтересів...де тільки-но зароджуються нормальні партії; у країні, де надзвичайно слабка виконавча дисципліна...— у такій країні

¹⁰⁰ Приклад: U.S. Embassy Moscow Cable: Russian Domestic Developments: April 14, 1995 Edition. *National Security Archive*.

¹⁰¹ Memorandum of Telephone Conversation: Telcon with President Boris Yeltsin of Russian Federation. Oct 5, 1993 *Clinton Digital Library*

¹⁰² Проект Конституции Российской Федерации [Документ] : 8 ноября 1993 г. - 1993. - Л. 1-68. - (Архив Президента Российской Федерации. Ф. 92. Опись 4 ; Д. 470).

¹⁰³ Cable from american embassy moscow to secretary of state: secretary's visit to moscow: domestic political dynamics. 19 October 1993. *National Security Archive*.

робити ставку тільки чи головним чином на парламент? Та через півроку, якщо не раніше, люди вимагатимуть диктатора. Такий диктатор швидко знайдеться, запевняю вас. І можливо, у тому ж парламенті...»¹⁰⁴

Виходячи з цього інтерв'ю та попередніх заяв Єльцина, складається враження, що він пропонував Росії мікс свободи, демократії разом із персоналістською традицією влади. У тому ж інтерв'ю, президент порівняв своє становище із становищем Росії після лютневої революції 1917. Тоді республіку в Росії не дали побудувати більшовики, але цього разу сталося інакше – «комуно-фашисти» зазнали поразки у протистоянні з президентом, який взяв на себе месіанську роль змінити країну. Американсько-український дослідник Сергій Плохій, у книзі «Російсько-українська війна: Повернення історії» вважає, що цією заявою Єльцин фактично визнав, що Росія не готова до демократії і став для неї рятівником від ще більшого зла – диктатури. Проте посилюючи повноваження президента Борис Єльцин заклав фундамент майбутнього авторитаризму.¹⁰⁵

Після аналізу спогадів Єльцина, складається враження, наче він намагався стати для Росії месією. Месіанізм президента проявляється в його щирій вірі, що тільки він зможе провести в Росії всі необхідні зміни та успішно завершити «стрибок на зовні». В 1991 році з'являється документальний фільм Олександра Сокурова «Пример интонации», головним героєм якого стає Борис Єльцин. Це був вже другий фільм режисера, де головним героєм став Єльцин. Перший фільм називався «Советская элегия»¹⁰⁶. У ньому, на той час ще не президент Єльцин уособлював людину з народу, що задумана над змінами, що принесла з собою перебудова. Другий фільм з'явився у 1991 році і став важливим як для режисера так і для російського суспільства в цілому. У фільмі «Пример интонации», Борис Єльцин – це не просто особистість, а надія на трансформацію Росії. Крім того,

¹⁰⁴ Как президент, я больше других заинтересован в социальной стабильности. *«Известия»*. № 219 1993. 16 листоп. URL: <https://yeltsin.ru/archive/periodic/52336/> (дата звернення: 14.01.2024).

¹⁰⁵ Плохій С. Російсько-українська війна. Харків : КСД, 2023. 61-62 с

¹⁰⁶ Сокуров О. М Советская элегия (1990), 2015. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iN0TiagdHSA> (дата звернення: 24.03.2024).

постає ще одна важлива деталь. Борис Єльцин будучи вже на той час владною людиною постає перед своїми глядачами «своїм», з народу. Після радянських карикатурних партократів перед російським народом з'явилась особа, що могла їх зрозуміти. Режисер у сценах фільму акцентує нашу увагу на стражданні Єльцина і на важкій ноші змін, що взяв на себе російський лідер. Фільм завершується кортежем президента, що під супроводом шостої симфонії Петра Чайковського відправляється на важку дорогу трансформації РФ.¹⁰⁷

Єльцин любив владу і не хотів нею ділитися, що детальніше розкриється на наступних сторінках цього дослідження. До цього образу обраного, що зможе провести країну через всі реформістські перипетії додається і щире захоплення Єльцина російськими царями¹⁰⁸. Особливо тут виділяється Петро I, який, на його думку, був великим реформатором та зробив багато доброго для країни¹⁰⁹. Монархічне захоплення та думка про те, що у Росії з'явився цар Борис була доволі поширеною у 1990-ті. Навіть Горбачов під час активного протистояння між Єльциним не раз називав останнього царем. Більше того, сам Єльцин у інтерв'ю жартома любив називати себе царем Борисом. Подібні випадки ілюструє у праці «Остання імперія» С. Плохій.¹¹⁰ Популярний образ Єльцина-царя був і серед його найближчого оточення. Зокрема, дуже цікаві спостереження були у губернатора Нижнього Новгорода Бориса Немцова: «Єльцин – справжній російський цар. Ось і все, з усіма плюсами і мінусами. З відчайдушністю, із загулами, з рішучістю і відвагою, іноді з боязкістю – хоча рідко. На відміну від «злих» російських царів,

¹⁰⁷ Сокуров О. М. Пример интонации (1991), 2015. *YouTube*.

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=i6aalSCeGe8> (дата звернення: 03.01.2024).

¹⁰⁸ Про «обраність» президента: Єльцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. –217-218

¹⁰⁹ Рязанов Е. О. Программа мужской разговор с Эльдаром Рязановым.

URL: https://www.youtube.com/watch?v=coTOajtyOs8&ab_channel=ReyuiopDfgouewrt (дата звернення: 04.11.2023).

¹¹⁰ Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу / Сергій Плохій ; пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. – 288 с. Плохій. С Остання імперія с. 288

Єльцин – «добрий» цар. І незлопам'ятний зовсім...»¹¹¹ Помічає це і перший російський прем'єр-міністр Єгор Гайдар, відзначаючи схожу манеру управління, яка залишилась з царського Росії та змогла пережити радянську владу¹¹². Образ доброго монарха доповнюється і сприйняттям президента серед власного народу. Борис Єльцин чудово грав роль справжнього російського мужика. «Нашого», щирого, енергійного, людини з народу, що не соромиться випити та говорити з простолюдом¹¹³. Цей образ описують і опубліковані на даний момент американські документи щодо Росії.

У листі майбутньому президенту США Біллу Клінтону, експерт з питань Росії Родрік Брейтвейт характеризує Єльцина писав: «прості росіяни любили його саме за те, що він напивався, падав у річку і ненавидів комуністів – як і вони.»¹¹⁴ Інший опублікований документ створений посольством США 30 січня 1992 року перед поїздкою Єльцина до Вашингтону, характеризує образ Бориса Миколайовича теж підхоплює риторичку царизму: «російський народ не хоче іншого Леніна на чолі, він хоче царя з яким має спільний дотик. В особі Єльцин вони [росіяни] його мають...»¹¹⁵

Бачення моделі управління Росією, розкривається у інтерв'ю 1996 року, яке Борис Єльцин дав російському журналісту грузинського походження Миколі Сванідзе. Президент відверто говорить, що у Росії не існує довгої парламентської традиції, а без цієї традиції передача влади парламенту спровокує серйозні політичні потрясіння та анархію. Відповідь на виклик побудови вільної та демократичної Росії на думку Єльцина лежить на інституті сильного президента,

¹¹¹ Немцов Б. Ю. Провинциал. Москва : «Вагриус», 1997. 76-80 с. .

¹¹² Гайдар Є. Дни поражений и побед. Москва : "Вагриус", 1997. 324 с.

¹¹³ McDaniel T. The Agony of the Russian idea. Princeton University Press, 1996. 172 p.

¹¹⁴ "Yeltsin and the Style of Russian Politics." 12 Jan 1993 (Confidential memorandum from Sir Rodric Quentin Braithwaite). *National Security Archive*.

¹¹⁵ Cable from U.S. Embassy Moscow to Secretary of State. Subject: Boris Nikolayevich Yel'tsin: A Mid-Range Political Assessment, January 30, 1992. *National Security Archive*.

що зможе вивести країну з важкого періоду.¹¹⁶ Сильна президентська влада мала б здолати всі перепони на шляху до перетворень. Завдяки президентській вертикалі, що мала розповзтись по країні у вигляді спеціальних представників президента у регіони для нагляду за виконанням указів президента.

Вибори 11-12 грудня виявилися невдалими для президента. Єльцин опирався на те, що його підтримує народ. Однак результати розвіяли ці сподівання. Згідно з даними Центральної Виборчої Комісії РФ¹¹⁷ – перемогу на парламентських виборах отримала Ліберально-демократична партія Росії (ЛДПР) Володимира Жириновського, отримавши 22.92% голосів і відповідно 59 місць в парламенті. На другому місці опинилася партія прихильника Бориса Єльцина – «Вибір Росії» Єгора Гайдара, що отримала 15.51% голосів виборців і 40 місць в парламенті. Третє місце посіла партія, що була відвертим противником Бориса Єльцина – Комуністична партія Російської Федерації (КПРФ) Геннадія Зюганова, що отримала 12.40% голосів та 32 місця в парламенті. Вибори грудня 1993 року, продемонстрували те, що прихильники демократії не мають більшості у російському суспільстві. Саме цей фактор був одним із найважливішим у під час президенства Бориса Єльцина. Кожна спроба реформації країни стикалася із шаленим опором як в регіонах так і в парламенті, де демократи ніколи не були в більшості. Парламентські вибори виграла КПРФ або ЛДПР, але аж ніяк не демократи. Виходячи з цього, нова конституція, що надавала значні повноваження президенту, мала б зменшити фактор антидемократичних сил.

¹¹⁶ Ельцин Б.Н. Текст к беседе с Н.Сванидзе в 1996 г. *Архив Президента Российской Федерации*. Ф. 6. Оп. 1. Д. 116. Л. 183-209. URL: <https://yeltsin.ru/archive/paperwork/11380/> (дата звернення: 23.02.2024).

¹¹⁷ Результаты выборов в Думу I созыва 12 декабря 1993.: *Центрально виборча коміс*. URL: http://old.cikrf.ru/banners/vib_arhiv/gosduma/1993/index.html (дата звернення: 18.02.2024).

Показово також і те, що Борис Єльцин ніколи не мав своєї політичної партії. У інтерв'ю своєму біографу Тімоті Колтону, Єльцин пояснив своє бачення партійного питання так:

«Занадто велику відрижку мала КПРС. Я до слова «партія» ставився з великим негативом. У мене алергія проти цього. Тому я не хотів ні до якої партії вступати і так і не вступив, тому я не перебуваю ні в якій партії і зараз... У мене ж проти [створення] єдиної партії було певне негативне ставлення... [Вважав, що президент повинен бути] вищими за партійні інтереси, на те він і президент¹¹⁸.

Створення власної партії нагадувало президенту КПСС з її дисципліною та правилами. Відповідно, Єльцин боявся того, що зі створення президентської партії з'явиться нова КПСС, яка буде наслідувати радянські політичні традиції. Традиції, які Борис Єльцин хотів залишити в минулому. З іншого боку, це не відповідало іміджу президента, який себе позиціонував насамперед волюнтаристом, де ключове слово в політиці залишалось за ним.

Перемога Володимира Жириновського на виборах турбувала західних партнерів Єльцина. У розмові з президентом США Біллом Клінтоном 22 грудня 1993, останній висловлював щире занепокоєння тим, що російські реформи будуть зупинені.¹¹⁹ Різкі вислови Жириновського стосовно України, Казахстану, країн Балтії напружували стосунки в регіоні. Побойовання Клінтона Єльцин заперечив тим, що він досі президент і відповідно реформи будуть продовжуватись. Знаковим у той час був виступ російського письменника та публіциста Юрія Карякіна, який заявив в день появи результатів виборів: «Росія, одумайся, ти здуріла!»¹²⁰ Цей вираз став символом поразки демократів і збільшення популярності комуністів та радикальних націоналістів серед російського суспільства.

Не менш цікавим випадком, що ілюструє особливе бачення демократії Єльциним стануть вибори 1996 року. Криза 1993 року, важкі наслідки

¹¹⁸ Колтон Т. Єльцин; пер. – М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2013. – 439 с.

¹¹⁹ Memorandum of Telephone Conversation - President Boris Yeltsin of Russia," Dec 22 1993, *Clinton Digital Library*

¹²⁰ Юрій Карякин о качестве и количестве.,2011.

YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=64K8YTpнBo8> (дата звернення: 26.01.2024).

економічних реформ для населення, Чеченська війна – всі ці фактори знизили рейтинг президента до 5% на січень 1996 року (згідно з даними фонду «Общественное мнение»¹²¹. Сам президент у своїх спогадах вказує цифру 3%¹²²). Насичений подіями та кризами перший президентський термін відвернув від президента колишніх прихильників.

Найбільшим супротивником Єльцина на президентських виборах були комуністи з КПРФ. Їхній лідер - Геннадій Зюганов - викликав довіру у 20% громадян РФ.¹²³ Ситуація була напруженою ще й тим, що здоров'я Єльцина значно погіршувалось. Кризи, що випали на його перший президентський термін, зловживання алкоголем, мали на нього негативний вплив. Приміром, тільки за одне півріччя 1995 року, він пережив 3 інфаркти¹²⁴. Крім явних проблем зі здоров'ям президента, Борис Єльцин переймався, що російські комуністи зможуть повернути країну назад до минулого. Єльцин, вважав, що його місія порятунку країни ще не була виконана. Зробити реформи невідворотними, не дати повернути Росію в минуле – саме таку ціль він ставив перед собою. Комуністи переважали по соціопитуваннях і могли перемогти на виборах.

«Народ не може пробачити ні «шокової терапії», ні ганьби у Будьонновську [теракт організований чеченцями] та Грозному [Мається на увазі перша Чеченська війна]. Здавалося б, все програно. У такі моменти настає прозріння. І ось з ясною головою я сказав собі: якщо йду на вибори - виграю їх, поза всякими сумнівами. Це я знаю точно! Попри всі прогнози, попри рейтинги, попри політичну ізоляцію. Але ось питання: чи йду? Може, справді час мені зійти з політичної сцени? Але думка про те, що я тим самим сприятиму приходу до влади комуністів, видалася нестерпною. Наприкінці грудня я свій вибір зробив»¹²⁵ - писав Борис Єльцин у своїх спогадах.

¹²¹ Докторов Б.З., Ослон А.А., Петренко Е.С. Эпоха Ельцина: Мнения россиян: Социологические очерки. М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2002. 195 с.

¹²² Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. 18 с.

¹²³ Там само с. 195

¹²⁴ Колтон Т. Ельцин; пер. – М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2013. – 441 с.

¹²⁵ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. 19 с

Серед команди президента була ідея скасувати президентські вибори. 15 березня 1996 року, Державна Дума РФ приймає постанову №156-ІІ «Об углублении интеграции народов, объединявшихся в Союз ССР, и отмене Постановления Верховного Совета РСФСР от 12 декабря 1991 года «О денонсации Договора об образовании СССР»¹²⁶ Дана постанова була підтримана комуністами і ставила під сумнів саме існування РФ. Відповідно, Єльцин вважав, що може використати дії Державної Думи як привід, щоб скасувати вибори президента до 1998 року, розпустити Державну Думу, заборонити КПРФ і керувати країною на основі своїх указів. Російська демократія стояла знову перед черговим ударом як під час жовтня 1993 року. Використовуючи благі наміри російський президент вважав, що рятує Росію від диктатури та повернення в минуле, але тим самим завдавав удари молодим російським демократичним інститутам. У своїх спогадах, Єльцин згадує, що був готовий втілити цей задум в життя, але категорично проти скасування виборів були його найближчі соратники, зокрема «батько російської приватизації» Анатолій Чубайс та молодша донька Єльцина Тетяна Дяченко, яка у зв'язку з проблемами зі здоров'ям батька почала відігравати активну роль в політичному житті та в президентській виборчій компанії. 18 березня 1996 року Тетяна організувала зустріч Чубайса та Єльцина, де вони категорично не погодились із думкою скасувати вибори в РФ. «Борис Миколайовичу, - сказав він. - Це не 1993». Відмінність нинішнього моменту в тому, що зараз згорить першим той, хто вийде за конституційне поле.. Це шалена ідея. Комуністична ідеологія - вона ж у головах людей. Указом президента людям нові голови не приставиш. Побудуємо нормальну, сильну, багату країну, тільки тоді з комунізмом буде покінчено. Скасовувати вибори не можна». Після цієї розмови, згідно з спогадами

¹²⁶ Постановление ГД ФС РФ от 15.03.1996 № 156-ІІ ГД 15.03.1996:.

URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_ГД_ФС_РФ_от_15.03.1996_№_156-ІІ_ГД (дата звернення: 03.02.2024).

Бориса Єльцина, йому стало соромно перед тими, хто в нього вірив, і ідея переносу президентських виборів, розпуску парламенту не була втілена¹²⁷.

Аналізуючи передвиборчі події 1996 року, сам факт того, що Борис Єльцин був готовий 2 роки правити на основі власних указів без парламенту – викликає пересторогу. Президент впродовж 1991-1999 року не змінив своє уявлення про власне особливе призначення і був готовий на радикальні дії, щоб зберегти владу. Підтверджують дану тезу і передвиборчі дії штабу Єльцина в 1996 року. Для перемоги у виборах використовувався адміністративний апарат, допомога новоутворених російських олігархів, що хотіли зберегти свої статки, популістські обіцянки, підвищення зарплат чиновникам та стипендій студентам тощо. Виборча компанія Єльцина використовувала найновіші політтехнології та переконувала громадян голосувати «серцем» за «правильні» ідеї. Заради благого наміру не допустити диктату комуністів, було вирішено використати всі можливі фінансові та адміністративні ресурси. Головний лозунг президентських виборів команди Єльцина «голосуй або програєш» демонстрував росіянам, що якщо вони не проголосують за Єльцина, то переможуть комуністи і повернуть всіх назад до СРСР. Рекламні ролики лякали росіян, що з приходом КПРФ розпочнеться цензура, голод та хаос.¹²⁸ Слово «голосуй» демонструвалося в світлих тонах, надією, прогресом, натомість «або програєш» (мається на увазі комуністи) – сірі тони, клітка, смерть та репресії. Крім цього, у рекламі використовувались історії «простих людей», які розповідали про релігійні переслідування в часи СРСР,

¹²⁷ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. 31-32 с.

¹²⁸ Рекламні ролики передвиборчої компанії Б. Єльцина, приклади: Политическая реклама Б.Ельцин. 1996 г. Ролики поддержки., 2017. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tD06IQ9UaTs> (дата звернення: 28.02.2024). Ролики "Голосуй или проиграешь". Россия. 1996 г., 2018. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0BeHUKpguuI> (дата звернення: 01.03.2024). Президентский центр Бориса Ельцина. Предвыборный ролик Ельцина в 1996 году, 2012. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_HcacEXXorY (дата звернення: 27.02.2024).

ГУТАБ, колективізацію та війну. Передвиборчі обіцянки президента були за «все хороше проти всього поганого». Борис Єльцин не цурався обіцяти людям те, чого точно не міг виконати. Припускаю, що він це усвідомлював, але головна його мета на той час – зберегти владу, щоб не допустити комуністичної диктатури. Відповідно до цього, варто було застосовувати всі можливі методи.

На бік Бориса Єльцина стали російські олігархи. Вони допомагали йому у просуванні антикомуністичних настроїв в суспільстві тому, що в разі перемоги комуністів, вони могли втратити свої капітали. У своїх спогадах, Єльцин підтверджує підтримку олігархів та зустрічі з ними:

«Я зустрівся в Кремлі з керівниками найбільших банківських та медіа-груп: із Гусинським, Ходорковським, Потаніним, Березовським, Фрідманом та іншими відомими бізнесменами... Такої жорсткої розмови я, звичайно, не очікував. Більше того, цим справа не обмежилася: вони запропонували використати у передвиборчій кампанії весь їхній ресурс – інформаційний, регіональний, фінансовий, але найголовніше – людський. Вони рекомендували до штабу своїх найкращих людей»¹²⁹

В результаті першого туру виборів, Борис Єльцин та Геннадій Зюганов вийшли в другий тур. Єльцин, маючи перед виборами рейтинг 2-5% зробив неможливе. Ніхто не вірив у його переобрання, але використання нових політтехнологій, популізму та гра на страху власних громадян перед репресіями переконувало голосувати за нього. В проміжку між першим та другим туром, Борис Єльцин пережив черговий інфаркт.¹³⁰ 3 липня 1996 року, відбувся другий тур президентських виборів. Борис Єльцин на той момент голосував в лікарні, де для нього зробили власний кабінет. В результаті другого туру виборів, Єльцин набрав 53% голосів та став переможцем президентської компанії¹³¹. Серед дослідників не існує одностайної думки стосовно чесної перемоги Бориса Єльцина. У своїх

¹²⁹ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. 22 с.

¹³⁰ Там само 37 с.

¹³¹ Центральна виборча комісія. Результати виборів другого туру виборів 1996 року. URL: https://web.archive.org/web/20201108023428/http://old.cikrf.ru/banners/vib_arhiv/president/1996/files/2/1996-2-Svodnaya_CIK.xls (дата звернення: 18.02.2024).

спогадах перемогу на виборах Єльцин назвав «перемогою із присмаком ліків» через своє жахливе самопочуття після інфаркту.¹³² Інавгурація президента тривала менше 30 хвилин. Борис Єльцин говорив дуже повільно та стомлено (були відчутні наслідки останнього інфаркту), але зрештою зміг присягнути на російській Конституції.¹³³

Фактор здоров'я президента після 1996 року почав себе все більше проявляти. Президент не міг повноцінно виконувати свої обов'язки. Незважаючи на всі пов'язані з цим труднощі, Борис Миколайович щиро вірив, що він мусить продовжувати свою політичну кар'єру. Відступ назад, означав для Єльцина крах реформ і всього того шляху, що країна пройшла з 1991 року. Страх комуністичного реваншу, «привида жовтня 1917» та майбутньої громадянської війни – стимулював Єльцина діяти рішуче, незважаючи на порушення закону чи власне здоров'я. Саме президенство Єльцина було в його уявленні фактором, що забезпечить трансформацію Росії. Слабким здоров'я президента починає користуватися його найближче оточення. Олігархи, що підтримали Єльцина на президентських виборах, почали більше впливати на державу та її політику. Безпосередній зв'язок між ними та президентом тримала його донька, Тетяна Дяченко. У цей же час все більше проявляється постать Валентина Юмашева, майбутнього чоловіка Тетяни. Частина влади у державі взяла на себе так звана «Сім'я» - політичний клан із родичів, олігархів та найближчих соратників хворого президента. У народі найвпливовіших олігархів: Бориса Березовського, Михайла Фрідмана, Михайла Ходарковського, Петра Авена, Володимира Гусинського, Володимира Потаніна, Володимира Виноградова, Віталія Виноградова почали

¹³² Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008 с. 39

¹³³ Інавгурація Президента РФ Б. Н. Єльцина (РТР, 09.08.1996), 2016. *YouTube* (Промова президента з 20 хвилин). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YCO4mFcabng> (дата звернення: 15.12.2023).

називати «семибанкірщина» як аналогію на «семибоярщину» у часи російської смути 17 століття.

Після насиченого важкими подіями свого першого президентського терміну, Борис Єльцин почав розуміти, що швидко побудувати в Росії ринкову економіку та демократію не вдасться¹³⁴. Це на його думку, було для нього головним розчаруванням – так згадував він у своєму останньому телеінтерв'ю. Питання власної політичної спадщини та безпеки непокоїло президента, він хотів зробити реформи в Росії незворотніми, але розумів, що для цього йому не вистачить часу.

Вихід із ситуації він вбачав у передачі влади наступнику, який продовжить його політику у перехідний період. Серед опублікованих наразі документів, перша згадка про ймовірного наступника Бориса Єльцина з'являється у американській телеграмі щодо внутрішньої політики Росії за 14 квітня 1995 року¹³⁵. У документі вказується, що значна частина телеграми будується на чутках тому до них варто ставитись обережно. «Добре поінформоване джерело» повідомило американське посольство про те, що серйозно розглядається сценарій впродовж року призначення нового прем'єр-міністра, якого Борис Єльцин назве своїм наступником. У своїх спогадах, російський президент називає дату літо 1996 року. За 4 роки, його команда мала знайти йому наступника, який продовжить реформи в Росії та не поверне країну до тоталітаризму¹³⁶.

Сама думка про те, що діючий президент має вибрати для себе наступника знову характеризує особливе бачення влади та демократії президентом. Народ на виборах мав затвердити вибір президента. Серед кандидатів, що розглядалися на

¹³⁴ Последнее телеинтервью Бориса Ельцина с закадровым вступлением (Первый канал, 01.02.2006), 2024. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sc3erZ0Kbmg> (дата звернення: 09.02.2024).

¹³⁵ U.S. Embassy Moscow Cable: Russian Domestic Developments: April 14, 1995 Edition. *National Security Archive*.

¹³⁶ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. 33 с.

посаду майбутнього президента Борис Єльцин вибрав на той момент непримітного вихідця із спецслужб Володимира Путіна, вибір якого досі викликає чимало наукових та політичних суперечок.

Одним із найважливіших факторів вибору майбутнього наступника були вподобання народу. Демократичні лідери не мали популярності, особливо після дефолту 1998 року. Борис Єльцин шукав людину, що могла б відповісти на запит народу. Демократія сприймалася втраченим раєм, розчаруванням, саме слово демократ («дерьмократ») та реформи мали у собі негативний контекст. Впродовж 1991 – 1999 років, демократи не вигравали парламентських виборів, вони завше були у меншості, але продовжували свою політику під величезним тиском опонентів завдяки Борису Єльцину. Аналізуючи російські соціопитування, Євген Ясін підходить до висновку, що прихильників демократії з кожним роком президенства Єльцина ставало все менше, більше того навіть у роки стабілізації та росту, ця тенденція збереглась¹³⁷. Про слабку підтримку демократів говорять і американські документи. Проте вплив суспільної думки на Бориса Єльцина найбільше прослідковується у розмовах з Біллом Клінтоном, особливо з питань безпеки, де російський президент апелює до того, що в Росії його не зрозуміють і підтримка народу ще більше впаде¹³⁸.

Наступник мав відповідати запиту народу на сильну владу. Від цього відштовхувався Єльцин та його команда. Зрештою, ним став Володимир Путін. Сам Путін, згідно з спогадами Єльцина, спочатку сказав, що він не готовий.¹³⁹ У своєму найновішому на момент написання цієї роботи інтерв'ю від 13 березня

¹³⁷ Ясін Є. Приживется ли демократия в России М.: Новое издательство, 2005. – 250-254, 219-220 с. (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).

¹³⁸ Приклад: Summary report on One-on-One meeting between Presidents Clinton and Yeltsin, May 10, 1995, Kremlin *National Security Archive*.

¹³⁹ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. 6 с.

2024 року – він підтвердив, цей факт.¹⁴⁰ Зрештою, Борису Єльцину вдалося переконати Путіна прийняти його пропозицію.

У своїй третій книзі спогадів «Президентский марафон», Єльцин писав, що крім нього та Путіна ніхто про наступника не знав.¹⁴¹ Лише в грудні 1999 року він сказав про це майбутньому зятю Валентину Юмашеву (Юмашев запропонував кандидатуру Путіна, він не міг не знати) та голові адміністрації Олександрі Волошину. Проте це не зовсім так. Опубліковані у 2018 році стенограми розмов між президентом США Біллом Клінтоном і Єльциним це спростовують. 8 вересня 1999 року, під час телефонної розмови з американським президентом, Борис Єльцин повідомив Клінтона про свого наступника:

«Мені знадобилося багато часу, щоб подумати про те, хто міг би стати президентом Росії 2000 році. На жаль, тоді я не зміг знайти жодного відповідного кандидата. Нарешті я зустрів його, тобто Путіна, вивчив його біографію, його інтереси, його оточення тощо. Я з'ясував, що це тверда людина, яка в курсі всього, що відбувається під його контролем... Я впевнений, що ви побачите в ньому дуже висококваліфікованого партнера. Я переконаний у тому, що його буде підтримано як кандидата [у президенти] у 2000 році. Ми працюємо над цим»¹⁴².

Під час переговорів з Біллом Клінтоном, що відбувалися у Стамбулі 19 листопада 1999 року, Єльцин підтвердив свій вибір¹⁴³. На його думку, Путін продовжить його політику по реформуванню країни. Російський президент був абсолютно впевнений, що Путін виграє на наступних президентських виборах. 31 грудня 1999 року, в останній своїй розмові з Біллом Клінтоном, Єльцин ще раз запевнив Клінтона, що його наступник справжній демократ і людина з великою душею¹⁴⁴.

¹⁴⁰ «Был не готов!»: Владимир Путин рассказал о реакции на предложение Бориса Ельцина возглавить Россию, 2024. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eb7bdgL2o9g> (дата звернення: 02.03.2024).

¹⁴¹ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. 4-8 с.

¹⁴² Memorandum of Telephone Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, 8 Sep. 1999, *Clinton Digital Library*

¹⁴³ Memorandum of Telephone Conversation - President Boris Yeltsin of Russia," 19 Nov. 1999, *Clinton Digital Library*

¹⁴⁴ Memorandum of Telephone Conversation - President Boris Yeltsin of Russia," 31 Dec. 1999, *Clinton Digital Library*

31 грудня 1999 року Борис Єльцин у своєму новорічному відеозверненні до росіян вибачився перед ними за всі ті труднощі, які пережила Росія під час його президенства, за всі мрії, які не збулися¹⁴⁵ Реформи, які він проводив, важко відгукувались на житті простих громадян і потребували набагато більшого часу, ніж він вважав¹⁴⁶. У цьому зверненні Єльцин говорить дуже повільно та важко. Це вже не та бадьора людина, яка закликала народ до реформ ще в часи перебудови. Єльцин покидав свій пост зі слабким здоров'ям та розчаруванням, що не зміг завершити заплановане. У нове тисячоліття, Росія увійшла з новим президентом, який на думку Єльцина продовжить його політику.

2.4 Федералізм

Розпад Радянського Союзу стимулював Бориса Єльцина серйозно обдумати територіальне питання вже новоутвореної Російської Федерації. Ніхто не міг передбачити, де зупиниться розпад СРСР, відцентрові тенденції були поширені всередині Російської Федерації, але якщо колишні радянські республіки Борис Єльцин ще був готовий відпустити, мотивуючи це тим, що Росія їх «годувала», то територіальний розпад РФ – ні.

6 серпня 1990 року Борис Єльцин у Казані промовив: «Беріть стільки суверенітету, скільки зможете проковтнути». Цей вираз ще довго будуть згадувати Єльцину і трактувати як заклик до розпаду країни. Проте він був вирваний з контексту, адже продовження звучало так: «Але ви знаходитесь в центрі Росії – і про це потрібно подумати»¹⁴⁷. Подібні вирази звучали не тільки в Казані, але й в

¹⁴⁵ Текст промови написав один із ключових членів «Сім'ї», майбутній зять та редактор його мемуарів Валентин Юмашев.

¹⁴⁶ Новогодние обращения Бориса Ельцина и Владимира Путина (1999), 2011. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=q0Zb8QqXo0A> (дата звернення: 20.12.2023).

¹⁴⁷ Є. Волк: "Берите столько суверенитета, сколько сможете проглотить".

URL: <https://yeltsin.ru/news/boris-elcin-berite-stolko-suverineteta-skolko-smozhete-proglotit/> (дата звернення: 03.03.2024).

дещо перефразованому вигляді Борис Єльцин говорив їх в інших регіонах.¹⁴⁸ Федералізм на думку Єльцина, був альтернативою можливому на той момент розпаду вже самої Росії. Тільки на 1990 рік, про свій суверенітет встигли заявити: Карелія, Чувашія, Комі, Бурятія, Калмикія, Татарстан, Удмуртія та багато інших регіонів. Відповіддю Бориса Єльцина на даний виклик був федералізм та надання національним меншинам широких мовних та культурних прав з важливим нюансом – автономії не мають піти занадто далеко. Федералізм був одним із пріоритетів Єльцина у внутрішній політиці, поряд з економічною реформою та побудовою демократії.

З точки зору національних менших, їхній статус не відрізнявся від республік в Радянському Союзі. Вони не розуміли чому Білорусь, Молдова, Україна та інші можуть стати незалежними державами, а приміром Татарстан ні. Більше того, частина національних меншин у складі Росії ще в часи Радянського Союзу вимагали створити для себе окрему радянську республіку. Серед них, мабуть, найяскравіше проявляли себе татари, що мали бурхливе національне та культурне життя.¹⁴⁹ Крім того, республіки використовували економічний фактор та висували вимоги до центру, щоб більшість отриманих коштів від природних ресурсів залишалися на місцях. Місцеві націоналістичні сили вважали, що отримуючи прибутки від їхніх природних ресурсів, Москва обмежує розвиток регіонів та економічний добробут жителів.¹⁵⁰

Для Бориса Єльцина важливою метою вищезгаданих поїздок було стримати рух національних меншин до незалежності. Він переконував їх у тому, що Росія забезпечить необхідні для них права і, що, тримаючись разом, країна зможе

¹⁴⁸ Выступление Бориса Ельцина 6 августа 1990 года. Уфа. Башкирия. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FOprLcRfENE> (дата звернення: 01.03.2024).

¹⁴⁹ Gorenburg D. (1999). Regional Separatism in Russia: Ethnic Mobilisation or Power Grab? *Europe-Asia Studies*, 51(2), 247 p.

¹⁵⁰ Giuliano E. Secessionism from the Bottom Up: Democratization, Nationalism, and Local Accountability in the Russian Transition. *World Politics*, 58(02), 291 p.

досягти великого успіху, що буде вигідно всім. У разі, якщо якась національна меншина чи автономія планувала вийти зі складу Російської Федерації – Борис Єльцин був готовий застосувати всі можливі методи, щоб зупинити це, адже вважав, що вихід навіть однієї територіальної одиниці зі складу Росії може стати катализатором подальшого розпаду країни з можливістю громадянської війни.

Альтернативу, яку пропонував Борис Єльцин територіальним одиницям РФ, які мали потужні рухи на відокремлення, полягала у підписанні з ними спеціальних федеративних договорів, що мали б врегулювати відносини між центром та регіонами. Аналізуючи цей процес, складно не помітити схожість між взаєминами Москви з регіонами РФ і Москви з радянськими республіками в часи існування СРСР. На мою думку, це можна пояснити тим, що Борис Єльцин та значна частина його команди не були дисидентами, а відносились до радянської партійної номенклатури. Відповідно, іншої моделі взаємин між регіонами та центром вони не знали і для того, щоб припинити подальший розпад країни, використовувались радянські практики. У своїй статті «Why Russia's Democracy Never Began»¹⁵¹ дослідниця Марія Снегова наводить дані, що в посткомуністичний, перехідний період у Російській Федерації майже не відбулося ротації еліт. Колишня радянська номенклатура зберегла свої панівні позиції. Авторка, підрахувала, що на 1992 рік, близько 78% регіональних еліт були вихідцями з радянської номенклатури.

Незважаючи на зусилля Єльцина спонукати регіони до підписання федеративних договорів – процес затягувався і відбувався протягом обох термінів президентства Бориса Єльцина. Регіони приймали закони, що суперечили федеральному уряду, а частина із них як, наприклад, Чечня та Татарстан взагалі відмовились від підписання федеративного договору. Для того, щоб не дати країні розвалитися,

¹⁵¹ Snegovaya M. “Why Russia's Democracy Never Began”. *Journal of Democracy*, vol. 34, no. 3, July 2023, pp. 105–18. URL: <https://www.journalofdemocracy.org/articles/why-russias-democracy-never-began/#f15> (date of access: 03.02.2024).

Борис Єльцин був готовий іти на поступки, але це спровокувало ще більші проблеми з регіонами. Навіть у рідній для Бориса Єльцина Свердловській області була проголошена так звана Уральська республіка, яка вимагала від центру більше економічних та політичних повноважень¹⁵². Економічна політика центру щодо республік та областей суттєво відрізнялася. Республіки мали право залишати у себе більшу частину зібраних податків і сплачували близько 12-20% з податкових надходжень, натомість області сплачували центру близько 50%. Відповідно, така економічна нерівність викликала справжній протест регіональних еліт, які прагнули перетворити свій статус області на республіку отримавши більше економічної та політичної самостійності¹⁵³. В решті-решт, федеративні договори були підписані. Регіони отримували більше повноважень, залишали собі частину прибутку від газу та нафти тощо. Єдиним регіоном, що навідріз відмовлявся підписати федеративний договір була Чечня, що проголосила свою незалежність 8 червня 1991 року.

В грудні 1994 року розпочалась перша російсько-чеченська війна. Борис Єльцин не був готовий відпустити жоден регіон, адже вважав, що це стане початком розпаду країни¹⁵⁴. 27 грудня 1994 року, президент звернувся до народу стосовно ситуації в Чечні. Дії Росії він пояснював тим, що хоче зберегти цілісність Росії і, що жоден регіон не має права виходу з Російської Федерації. Примітно, що у зверненні не звучало слово війна.¹⁵⁵ Борис Єльцин використовував термін «військова операція» і заявляв про визволення чеченського народу від бандитів, що захопили владу в Грозному. Крім страху, що Чечня стане прецедентом майбутнього розпаду країни, Борис Єльцин, у своїй риториці використовував

¹⁵² Шевцова Л. Режим Бориса Ельцин. Москва : РОССПЭН, 1999. 127 с.

¹⁵³ Там само 127-128 с.

¹⁵⁴ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. 49 с.

¹⁵⁵ Обращение Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина к гражданам Российской Федерации в связи с ситуацией в Чеченской Республике. *Президентский центр Б.Н. Ельцина*. URL: <https://yeltsin.ru/archive/audio/9036/> (дата звернення: 23.02.2024).

аргумент ісламського фундаменталізму, що може заповнити весь Кавказ та бандитизму. Буцімто, чеченці не спроможні на побудову держави і займаються лише криміналом. Російський президент називає Чечню «чорною дірою», де влада злилась із бандитизмом. На початку, Росія фінансувала антидудаєвську опозицію, сподіваючись, що та зможе прийти до влади і налагодити контакти з Росією. Борис Єльцин підтримував цей план. Коли він провалився і російська армія офіційно вступила у війну проти Чечні, російський президент виправдовував свої дії тим, що не очікував, що армія має так багато проблем і не зможе маючи колосальну перевагу в людях та в озброєнні швидко захопити Чечню¹⁵⁶. Чеченська проблема була кісткою в горлі для Єльцина. Під час переговорів із Біллом Клінтоном, питання Чечні викликало у російського президента дуже бурхливу реакцію, він не стримував своїх емоцій та одного разу навіть покинув місце проведення переговорів¹⁵⁷.

На мою думку, активні дії та заяви Бориса Єльцина в Чечні мали б стати застереженням для інших регіонів чи республік, що у разі відділення президент готовий застосувати силу, щоб зберегти цілісність країни. «Я сказав свого часу, беріть суверенітету стільки, скільки можете. Але в слові «можете» якраз і закладено дуже глибокий зміст. Скільки можете — не беріть більше, ніж можете, бо надірветесь, як Чечня. Чечня взяла більше і.. надірвалась!»¹⁵⁸ Відповідно, у регіонів залишався вибір або підписувати федеративний договір та «виторговувати» в Єльцина додаткові права або готуватися до силової конфронтації з центром.

¹⁵⁶ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. 46-51 с.

¹⁵⁷ Memorandum of Telephone Conversation - President Boris Yeltsin of Russia," 19 Nov. 1999, *Clinton Digital Library*

¹⁵⁸ Президент всея Руси 4 серия Фильм телекомпании НТВ, 00:13:57, 2023. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=GDpaaH0vmmc> (дата звернення: 02.02.2024).

Крім підписання нових федеративних договорів Борису Єльцину потрібно було вирішити ще одну дилему. Для кого будується нова Росія, для «руських»? Для російськомовних, національних меншин? Де мають закінчуватись кордони Росії і, що вона буде робити із близько 30 мільйонами російськомовних закордоном? Відповідь Єльцина на це запитання полягала в побудові російської політичної нації. Саме за Бориса Єльцина, масово поширюється термін «росіяни», який він використовував у своїх указах, виступах та спогадах¹⁵⁹. Промоутером даного концепту вважається російський історик та етнограф Валерій Тішков¹⁶⁰. Термін охоплював всі народи, які проживали на території Росії не за національністю чи релігією, а саме за громадянством та цінностями, які полягали у прихильності до російської мови, історії та російської культури. Завдяки використанню цього терміну, Борису Єльцину вдалося не допустити розколу між регіонами за етнічним та релігійним принципом (виняток Чечня) і перейти до будівництва російської політичної нації.

Висновки до розділу:

Бачення внутрішнього розвитку Росії у Бориса Єльцина полягало насамперед у проведенні економічної реформи, демократичної та федеративної. Завдяки економічній реформі, яка полягала у лібералізації цін, приватизації та в переході «*from Marx to market*», Росія мала швидко модернізуватися та здійснити «стрибок на зовні». Борис Єльцин сподівався на активну фінансову підтримку Заходу та прийняття «плану Маршалла» для Росії. Крім того, реформа мала б породити клас власників , які б стали електоральною опорою для демократичних сил.

Побудова демократичних інституцій, на думку Єльцина, стосувалася насамперед сильної президентської влади. Борис Єльцин захоплювався російськими

¹⁵⁹ Приклад: Президент РФ Ельцин Б.Н. Обращение к россиянам в связи с предстоящей операцией. *Документы лич. фонда Б.Н. Ельцина из Архива Президента Российской Федерации. Копии.*

¹⁶⁰ Плохій С. Загублене царство. Історія "Русского мира" з 1470 року до сьогодні. Харків : Фоліо, 219. 265 с.

монархами і вважав, що традиція парламентаризму у Росії ослабла, щоб передати більшість владних повноважень парламенту. У президента Росії розвинувся месіанський комплекс, який полягав в тому, що тільки він зможе провести Росію через складні перехідні часи реформ та побудувати справжню демократію. Борис Єльцин діяв дуже рішуче, якщо його владі загрожувала якась небезпека. Під час конституційної кризи з парламентом 1993 року, він застосував силу, а 1996 року вважав, що вибори можна відсунути на 2 роки. Ключовим фактором, що впливав на його бачення демократії була слабка підтримка демократичних сил серед російського суспільства. Спроби побудувати демократію стикалися із шаленим опором. Після того як Єльцин зрозумів, що процес «стрибка на зовні» буде тривати набагато довше ніж планував, президент почав шукати наступника, який мав продовжити його справу та відповісти на запит суспільства.

У питанні федералізму Борис Єльцин вважав, що держава має надати регіонам всі необхідні для них права, але вони не мають вийти зі складу Росії. Федеративні договори з регіонами мали на думку президента, запобігти розпаду та країни. Території, які відмовлялися від підписання федеративного договору – наражали себе на загрозу застосування сили зі сторони центру як це сталося із Чечнею. Самі стосунки між центром та регіонами нагадували взаємини між республіками та центром в СРСР. Пояснюється це тим, що Єльцин продовжив застосувати радянську управлінські практики так як сам був частиною радянської партійної номенклатури.

III Бачення Борисом Єльциним зовнішньої політики Російської Федерації

3.1 Місце Росії в світі

Крах Радянського Союзу повністю змінив геополітичну ситуацію в світі. Колишній радник президента США з національної безпеки Збігнев Бжезінський називає Росію в цей час «геополітичною чорною дірою Євразії», адже росіяни втратили той вплив, що здобували впродовж століть¹⁶¹. Території, що були завойовані ще Романовими в Центральній Азії чи в Східній Європі стали незалежними державами. Економічна могутність та сама ідея альтернативного центру сили на противагу США була підірвана:

«..Росія, ще донедавна коваль великої територіальної імперії і лідер ідеологічного блоку сателітних держав, <...> , перетворилася у проблемну національну державу, позбавлену легкого географічного доступу до зовнішнього світу і потенційно вразливою на виснажливі конфлікти з сусідами на західних, південних і східних флангах¹⁶²...»

Враховуючи вищеописану ситуацію, Борису Єльцину потрібно було не тільки дати собі відповідь на питання про те, яку країну він збирається будувати, але й визначити місце Росії в новій геополітичній та економічній реальності.

Бачення Бориса Єльцина полягало в тому, що Росія має відкритися для Заходу і стати невід'ємною його частиною. Відповідно до цього, президент намагався налагоджувати добрі стосунки із західними країнами та їх лідерами¹⁶³. Особливо тісними були стосунки Єльцина з президентом США Біллом Клінтоном, для якого відносини з Росією були ключовим пріоритетом¹⁶⁴.

¹⁶¹ Бжезінський З. Велика шахівниця – Х. : Вид-во «Ранок» : «Фабула», 2022. – 113 с.

¹⁶² Там само с. 123

¹⁶³ Єльцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 115 с.: ил.

¹⁶⁴ Memorandum of telephone conversation: Telcon with President Boris Yeltsin of Russia on Jan 23, 1993 *Clinton Digital Library* (Перша телефонна розмова між президентом Клінтоном і Єльциним незабаром після інавгурації Клінтона)

Співпраця між Росією та США в 1990-ті роки будувалася не тільки на спільних інтересах, але й на особистій приязні президентів один до одного.¹⁶⁵ Борис Єльцин був першим іноземним лідером, кому президент США зателефонував у перші дні свого вступу на посаду. Кількість проведених переговорів теж підтверджує важливість Росії та самого Єльцина для Білла Клінтона. Згідно з даними Clinton Digital Library, впродовж 1993 – 2001 років, Клінтон провів 461 розмову з іноземними лідерами та міністрами¹⁶⁶. Серед них, із Борисом Єльциним (не включаючи окремих зустрічей з прем'єр-міністром та міністром закордонних справ Росії) - 93. Президент Росії був другою людиною після британського прем'єр-міністра Тоні Блера, з яким Білл Клінтон найбільше комунікував серед іноземних лідерів. До прикладу, розмов та зустрічей із Тоні Блером нараховується 97.

Взаємодія між обома президентами була настільки тісною, що дипломатичні переговори наповнювались не лише державним, але й особистим змістом. Наприклад, президент США Білл Клінтон став одним із перших, хто дізнався від Бориса Єльцина, що саме Володимир Путін стане його наступником¹⁶⁷.

Аналізуючи стенограми розмов та зустрічей Бориса Єльцина і Білла Клінтона протягом 1993-1999 років, складається враження, що Єльцин бачив Росію великою державою, що займає одне з ключових місць на світовій арені. Білл Клінтон пропонував Єльцину партнерство, що дуже імпонувало останньому. Незважаючи на всі економічні труднощі, на думку Єльцина, Росія мала зберегти

¹⁶⁵ Приклади:

Memcons & Telcons - President Boris Yeltsin of Russia, 26 Apr 1993, 21 Sep 1993, 27 Apr 1995, 15 Sep 1996, 5 Dec 1996 *Clinton Digital Library*

¹⁶⁶ Список всіх зустрічей та телефонних розмов Білла Клінтона:

<https://clinton.presidentiallibraries.us/memcons-telcons> (date of access: 12.10.2023).

¹⁶⁷ Memorandum of Telephone Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, 8 Sep 1999 *Clinton Digital Library*

той вплив, що мав СРСР та стати частиною таких міжнародних організацій як СОТ (Світова організація торгівлі), G7 (Велика сімка) тощо¹⁶⁸.

Для адміністрації Клінтона було важливо підтримати Росію у перехідний період економічних реформ, що відбувались протягом всієї каденції Єльцина. Завдяки співпраці з Росією, складні міжнародні питання довкола Ірану, Іраку, Югославії, Північної Кореї, ядерної зброї можна було вирішити швидше та краще завдяки російському впливу, що частково зберігався ще з часів Холодної війни¹⁶⁹.

Ідея Єльцина про те, що Росія має залишитися і сприйматися великою та сильною державою, співпадає з роздумами філософа Михаїла Епштейна, який вважає, що для такої країни як Росія не може бути маленьких ідей¹⁷⁰. Країна має бути або великою, або взагалі ніякою. Золота середина відкидається як щось примітивне та заслабке. Відповідно до цього концепту, матеріальні та людські ресурси стають вторинними перед досягненням певного ідеалу¹⁷¹. У даному випадку, Борис Єльцин намагається цього досягти в зовнішній політиці.

Незважаючи на економічні та політичні потрясіння у власній країні, він продовжував позиціонувати Росію як ключову фігуру світової шахівниці. Вище сказані тези підтверджуються у розмовах та зустрічах, які відбувались між Біллом Клінтоном та Борисом Єльциним, численних інтерв'ю та спогадах¹⁷². Одна із таких зустрічей відбулася в овальному кабінеті 27 вересня 1994 року та

¹⁶⁸ Приклади:

Memorandum of Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, 27 Sep, 1994 *Clinton Digital Library*.

Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. 119-120 с.

¹⁶⁹ Memorandum of Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, 4 Apr, 1993 *Clinton Digital Library*

¹⁷⁰ Епштейн М. По той бік совка. Політика на межі гротеску. - К.: ДУХ І ЛІТЕРА 2016 – 73-84с.

¹⁷¹ Там само 80-84 с.

¹⁷² Приклади:

Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. С – 123

Memorandum of Telephone Conversation between President Bill Clinton and President Boris Yeltsin Apr 27, 1995 *Clinton Digital Library*

тривала близько двох годин.¹⁷³ У ній президент Єльцин заявив про свої перестороги щодо політики США до Росії:

«..У мене склалося враження, що підхід США до Росії є неадекватним... деякі чиновники в Білому домі та Конгресі вважають, що Росія втратила статус наддержави. Звичайно, не ти особисто, Білл. Ви повинні поводитися так, як повинні. Але деякі ваші обіцянки не були виконані через бюрократичну тяганину. Наприклад, хто кидає пісок у наші миротворчі зусилля в Осетії, Нагірному Карабаху, Грузії та Таджикистані? Ми не згодні з усіх питань зовнішньої політики».¹⁷⁴

Продовжуючи, Єльцин критикував США за те, що Росію не сприймали як рівну та не консультувалися з деяких питань. Ця розмова стала першою, де Єльцин почав критикувати політику адміністрації Клінтона та демонстрував своє бачення місця Росії як великої держави, інтереси якої варто враховувати.

Наступна подібна розмова відбулася у Кремлі 21 квітня 1996 року. Президенти обох країн обговорювали питання Близького Сходу. Єльцин одразу почав з критики Клінтона, звинувачуючи останнього в самостійних діях. Білл Клінтон спокійно відреагував на критику і спробував заспокоїти побоювання Єльцина:

«..Ми з вами є першими лідерами наших двох країн після Холодної війни. Ми виконали надзвичайну роботу, досягнувши багато чого, а також чесно розповівши про наші розбіжності. Мої цілі: по-перше, інтегрована, неподільна Європа; по-друге, рівноправне партнерство з демократичною, економічно успішною Росією, яка має вплив у світі...»¹⁷⁵

Слово «рівноправне партнерство» магічно діяло на Бориса Єльцина, він відступився і політики перейшли до обговорень чеченського питання та СНД.

З опублікованих на даний момент американських документів випливає, що американці свідомо у розмовах та листах наголошували саме на партнерстві.¹⁷⁶ Згідно з їхніми оцінками, це дуже імпонувало Борису Єльцину, який бачив російсько-американські взаємини ключовими для вирішення світових проблем. Листи та висловлені тези Бориса Єльцина під час розмов з Клінтоном це

¹⁷³ Memorandum of Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, 27 Sep 1994, *Clinton Digital Library*

¹⁷⁴ Там само

¹⁷⁵ Memorandum of Conversation - President Boris Yeltsin of Russia," 21 Apr 1996, *Clinton Digital Library*

¹⁷⁶ Приклад: Clinton Letter to Yeltsin, Dec 24 1994, *National Security Archive*

підтверджують. Яскравий приклад цього - стенограма розмови за 17 травня 1998 року, де Єльцин наголошував на тому, що незважаючи на всю критику його опонентів та певні розбіжності, він впевнений у тому, що США та Росія будуть партнерами, взаємодія яких будується на довірі один до одного¹⁷⁷.

Крім того, не варто забувати, що хоч Єльцин і був демократичним лідером, але зростав та будував свою кар'єру в розпал Холодної війни. Радянський Союз був за так звану «залізною завісою», конкурував із західним у широкому значенні цього слова проектом і врешті-решт зазнав поразки. Відповідно до цього, страх ізоляції та ще одного краху ніколи не покидав Єльцина. Саме у розмовах, що стосувалися питання розширення НАТО це звучало особливо гостро. Мабуть, найгучнішою такою заявою Єльцина стала промова в Будапешті на засіданні НБСЄ (Нарада з безпеки і співробітництва в Європі) 5 грудня 1994 року¹⁷⁸. Виступ Єльцина був надзвичайно гострим і стосувався побоювань розширення НАТО, що призведе до ізоляції Росії та прямого шляху не співпраці, а до «холодного миру» та розділення Європи. Схоже на те, що Борис Єльцин щиро не розумів чому США та західні країни перестали сприймати Росію та її міжнародні амбіції всерйоз. З його точки зору, Росія – спадкоємиця СРСР, яка «перейняла» місце Союзу на міжнародній арені, однак для США, які вбачали себе переможцем у Холодній війні, це було не так¹⁷⁹.

Стратегічне партнерство з США хоч і було пріоритетом для Бориса Єльцина, але його особисті стосунки з Біллом Клінтоном щороку холоднішали. Це проявлялося у відвертих розчаруваннях, роздратуваннях та сплесках емоцій, що перманентно фіксувалися американськими стенографістами Білла Клінтона

¹⁷⁷ Memorandum of Conversation - President Boris Yeltsin of Russia," 17 May 1998, *Clinton Digital Library*

¹⁷⁸ Выступление Президента Российской Федерации Б.Н.Ельцина в Будапеште на пленарном Совещании по безопасности и сотрудничеству в Европе (СБСЕ). *Президентс. центр Б.Н. Ельцина*. URL: <https://yeltsin.ru/archive/audio/9035/> (дата звернення: 02.02.2024).

¹⁷⁹ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. С – 123

впродовж 1993-1999 років. Справжня криза у стосунках між країнами та особисто президентами відбулася 24 березня 1999 року. Того дня, повітряні сили НАТО розпочали бомбардування Югославії. Для Єльцина такі дії були неприпустимі з тієї причини, що його бачення НАТО тяжіло до часів Холодної війни (детальніше це питання буде розкрито в наступних підрозділах). Міністр закордонних справ РФ Євген Примаков здійснив так званий «розворот над Атлантикою». Дізнавшись у польоті до США про рішення НАТО розпочати повітряну операцію в Югославії, Примаков наказав розвернути борт літака назад до Москви. Дана подія почала символізувати зміну в зовнішній політиці Росії. Телефонна розмова між президентами, що відбулася в цей день була напруженою. Клінтон намагався виправдати дії НАТО і пояснював, що не було іншого виходу. Натомість Єльцин реагував дуже гостро. Він заявив: «..такого великого драйву і такої дружби, як у нас була раніше, не буде. Цього більше не буде».¹⁸⁰ Президент Росії відчував себе зрадженим. Він апелював до того, що намагався повернути росіян до Заходу, до США, але початок бомбардувань Югославії призведе до нового сплеску антизахідної риторики в Росії¹⁸¹.

У подальших розмовах від 10 червня 1999 та 20 червня 1999 року, Єльцин вчергове наголошував щодо партнерства з Росією на рівних, однак проблема полягала в тому, що хоч США та особисто Білл Клінтон погоджувалися з цим, але Росія залишалася занадто слабкою, щоб справді бути з Америкою на рівних¹⁸². Ця невідповідність російських можливостей до бачення Єльциним російської ролі в світі стала наслідком постійних розчарувань в тому, що позицію Росії щодо

¹⁸⁰ Memorandum of Telephone Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, 24 May 1999, *Clinton Digital Library*

¹⁸¹ Там само

¹⁸² Memorandum of Telephone Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, 10 June 1999, *Clinton Digital Library*,

Memorandum of Telephone Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, 20 June 1999, *Clinton Digital Library*

розширення НАТО чи інших міжнародних питань ігнорують. У спогадах він відзначає, що на початку свого президентства мав багато ілюзій щодо побудови із США спільного світопорядку, однак все виявилось набагато складнішим, інтереси та підходи держав до вирішення міжнародних питань відрізнялися¹⁸³. Складається враження, що однією рукою американці наголошували на рівності, підтримували та допомагали Росії, а іншою просували свої інтереси, користуючись її слабкістю після розпаду СРСР. Особливо це проявлялося в планах щодо розширення НАТО на Схід¹⁸⁴.

19 листопада 1999 року президенти зустрілися у Стамбулі. Перебування Єльцина на посаді підходило до завершення, тому він вирішив піти «ва-банк» та продемонструвати Біллу Клінтону свої амбіції щодо Європи: «Попрошу тебе про одне. Залиш Європу Росії. Адже США не в Європі. Європа має бути справою європейців. А Росія наполовину Європа та наполовину Азія.»¹⁸⁵ Білл Клінтон саркастично відповів і запитав чи не хотіла б тоді Росія ще Азію? Відповідь Клінтона не задовольнила амбіції Єльцина і він продовжив апелювати до того, що Росія має потужності та розум забезпечити європейську безпеку. Білл Клінтон ухилявся від відповіді, але Єльцин продовжував наполягати: «Можеш брати решту держав і забезпечувати їм безпеку. А я візьму Європу і забезпечуватиму безпеку їй. Точніше, не я, а Росія».¹⁸⁶ Білл Клінтон у свою чергу акцентував увагу на тому, що якщо Росія справді хоче мати вплив та гарні довгострокові відносини з Європою, вона не має забувати про те, як вона вирішує «чеченське питання» та підтримує безпеку у власній країні. Відповідь президента США настільки роздратовала Єльцина, що останній наказав терміново завершити розмову і

¹⁸³ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. С – 122

¹⁸⁴ Strategy for NATO's Expansion and Transformation Sep 7, 1993. National Security Archive.

¹⁸⁵ Memorandum of Conversation - President Boris Yeltsin of Russia," 19 Nov 1999, *Clinton Digital Library*

¹⁸⁶ Там само

вийшов із зали переговорів. Зустріч в Стамбулі стала останнім «живим» обговоренням світових проблем Білла Клінтона та Бориса Єльцина. Авантюра Єльцина із поділом світу на нові сфери впливу стала яскравою демонстрацією його амбіцій та незадоволеністю тією роллю, яку відігравала Росія після розпаду СРСР.

Образа на президента США за всі роки президенства змусила Єльцина переглянути бачення Росії в світі. 9 грудня 1999 року Борис Єльцин перебував у Китаї і різко розкритикував США. Причиною стало засудження Біллом Клінтоном дій російських військ у Чечні. Борис Єльцин був роздратований і перед телекамерами заявив:

«Клінтон дозволив собі натиснути на Росію.. Він, мабуть, на секунду, на хвилину, на півхвилини забув, що таке Росія, що Росія володіє повним арсеналом ядерної зброї. Він про це забув! Тому вирішив пограти м'язами, як кажуть. Так я хочу сказати через вас Клінтону: нехай він не забувається, у якому світі він живе! Не було і не буде, щоб він один диктував усьому світу, як жити, як працювати, як відпочивати і так далі... Ні і ще раз ні! Багатополярний світ - ось основа всього. Тобто так, як ми домовилися з Цзян Цземінем, головою Китайської Народної Республіки. Ми будемо диктувати світу, як жити, а не він один!»¹⁸⁷

Заява Єльцина в Китаї кинула виклик лідерству США в світі після Холодної війни. Президент Росії був щиро обурений тим, яке місце в світі почала займати Росія і представив свою модель світового порядку – багатополярний світ, де Росія, Китай та інші «незадоволені» країни можуть підважити лідерство США. Більше того, Борис Єльцин фактично пригрозив ядерною зброєю: це відбулося вперше між Росією та США після розпаду СРСР. Всі ці факти яскраво свідчать про еволюцію поглядів Бориса Єльцина та розчарування щодо рівного партнерства із США. Прихильність Єльцин до концепції багатополярного світу згадується у спогадах. Він писав, що одна країна (США) не може «писати» правила гри та нехтувати інтересами інших держав¹⁸⁸. Вже після відставки у

¹⁸⁷ China: Yeltsin lashes out at Clinton over Chechnya, 2015.

YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DKNJQG7Pcgc> (date of access: 02.03.2024).

¹⁸⁸ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. с – 118

своєму останньому телеінтерв'ю 01.02.2006 року Єльцин підтвердив, що виступає за ревізію світового порядку та розкритикував монополію США. На його думку, світ має будуватися на основі багатополлярності.¹⁸⁹

Вірогідно, що сповнені криз президентські роки Єльцина розчарували його в тому, що Росія продовжить відігравати ту роль на міжнародній арені, яку займав СРСР. Російський президент почав вести більш агресивну риторичку до свого найближчого партнера. Росія втрачала свій минулий вплив, перебувала у гострій економічній кризі (дефолт 1998), воювала в Чечні і не мала потуги втілити в життя свої великодержавні амбіції, як того б хотів Борис Єльцин.

3.1 «Близьке зарубіжжя» та російське питання

Термін «близьке зарубіжжя» використовувався російськими політиками у 1990-ті роки для позначення країн колишнього Радянського Союзу. В уявленні Бориса Єльцина так зване «близьке зарубіжжя» становило особливий інтерес. Для нього це був спадок, що здобутий великою кров'ю та ресурсами. Протягом століть Росія розширювалась у різні сторони світу, тому повністю відпустити колишні радянські республіки Єльцин вважав помилкою. В його уявленні Росія мала стати екомічним, культурним та військовим центром всього пострадянського простору.

У своїх спогадах про взаємини з колишніми радянськими республіками він пише так:

«Саме існування у світі величезної російської держави накладає на нас особливий відбиток. Ми дуже залежні від цього простору... Відповідальність за спокій навколо — у нас не лише стратегічного, а й морального плану, навіть сімейного. Наші народи – всі без винятку народи СРСР – це споріднені народи. Тисячі кровних зв'язків...Цього не можна забути, від цього не втечеш...»¹⁹⁰

¹⁸⁹ Последнее телеинтервью Бориса Ельцина с закадровым вступлением (Первый канал, 01.02.2006), 2024. *YouTube*.

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sc3erZ0Kbmg> (дата звернення: 09.02.2024).

¹⁹⁰Єльцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. . – 216 с.

На думку Єльцина, перед Росією лежала не тільки відповідальність за збереження безпеки на територіях колишнього СРСР, але й за те, щоб ці країни не розривали між собою «особливих» зв'язків. Росія постає у ролі «старшого брата», що несе відповідальність за своїх молодших братів із колишнього спільного дому, у якому ніхто крім неї не зміг би впорядкувати цей простір і зрозуміти його краще за інших. Виходячи з цього, Росія має свій власний шлях, вона не може бути країною, що зосереджується тільки на собі. Складається враження, що «близьке зарубіжжя» – це зона особливих та чутливих інтересів Росії і посягання когось іншого в сферу «старшого» неприпустиме.

Збереження та підсилення впливу Росії на пострадянському просторі вбачалося в реалізації інтеграційного проєкту, який би нагадував Європейський Союз. Про подібне утворення президент говорив як у своїх інтерв'ю, так і особисто Біллу Клінтону¹⁹¹. В уявленні Єльцина це передбачало глибоку економічну інтеграцію, збереження усіх культурних та мовних надбань, що будувалися роками. Крім того, Єльцин вважав, що цей простір не матиме кордонів, митниць, паспортного контролю тощо¹⁹².

У перші роки існування СНД (Союз Незалежних держав) Єльцин вважав, що вдасться досягти більш широкої інтеграції країн-членів. Приміром, у посланні Бориса Єльцина до Федеральних зборів за 1994 рік, озвучувались тези стосовно спільної оборони, охорони кордонів, спільної валюти¹⁹³. Подібні тези були

¹⁹¹ Приклади : Борис Єльцин: Россия и СНГ обречены быть вместе 07.12.2006. *Российская газ.* URL: <https://rg.ru/2006/12/07/yeltsin.html> (дата звернення: 01.04.2024).

Memorandum of Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, 10 May 1995, *Clinton Digital Library*

¹⁹² Єльцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 116 с.: ил.

¹⁹³ Послание президента России Бориса Ельцина федеральному собранию РФ: «об укреплении российского государства» 1994 год. URL: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/58-poslanija_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_1994_god.html (дата звернення: 08.02.2024).

озвучені в спогадах, що тільки підтверджує переконання Єльцина щодо інтеграції:

«Я глибоко переконаний, що колись у нас буде спільна фінансова система, спільне керівництво правоохоронними органами, і спільні міжнародні пріоритети. Можливо, навіть спільний парламент. Наша інтеграція просто неминуча, тому відлякувати від себе сусідів, розриваючи вже накопичені зв'язки, ми просто не маємо права».¹⁹⁴

Однак створити східний варіант Європейського Союзу Єльцину не вдалося. Президент Росії стикався зі значним спротивом з боку колишніх радянських республік, які вбачали в СНД інструмент Росії для посилення впливу в регіоні. Стенограми розмов Бориса Єльцина та Білла Клінтона повідомляють, що американці були не проти задуму Єльцина, але вони постійно наголошували на умові, що така інтеграція обов'язково має бути добровільною¹⁹⁵.

Створення духовного, економічного та безпекового простору, який нагадував би ЄС, у баченні Єльцина мав одну суттєву відмінність. Якщо ЄС не має формального лідера і навіть маленька країна може сказати своє «ні», то у випадку з інтеграційним проєктом Бориса Єльцина такий центр це Росія. Саме вона мала б відігравати ключову роль в об'єднанні та мати останнє слово щодо економічних, політичних та безпекових питань. Інструментом, який би допоміг Росії збудувати на уламках СРСР такий проєкт, мала стати спільна історія, культура та насамперед російська мова. Борис Єльцин дуже гостро критикував утиски російської мови, особливо в країнах Балтії та спроби розірвати давні зв'язки з Росією, які будувалися століттями. Він зазначає, що незважаючи на те, що ця павутина створювалась тоталітарним, радянським режимом – руйнувати її не варто.¹⁹⁶ Окремо виділяється у спогадах образ новоутворених держав. Складається враження, що ці країни схожі на маленьких дітей. Вони молоді, не

¹⁹⁴ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. с – 137

¹⁹⁵ Memorandum of Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, 10 May 1995, *Clinton Digital Library*

¹⁹⁶ Єльцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 116 с.: ил.

розуміють як будувати внутрішні та зовнішні відносини і якщо Росія не візьме за них відповідальність, то це стане наслідком можливих конфліктів та направленість цих країн проти неї¹⁹⁷. На шляху до реалізації інтеграційного проєкту були економічні проблеми Російської Федерації та неможливість забезпечити всім необхідним навіть власних громадян, не кажучи вже про росіян закордоном. Показовим прикладом є розмова із Джорджем Бушем від 23 грудня 1991 року, де президент Єльцин просить США збільшити поставки їжі, бо ситуація із продовольством в країні критична¹⁹⁸. Російська Федерація не мала своєї багатої Західної Німеччини, що могла б спростити перехідний процес. Крім того, ідея нового «плану Маршалла» теж себе не виправдала. Росії потрібно було покладатись насамперед на власні сили та ресурси і швидко стати «економічним двигуном» для пострадянських держав вона не могла. Через відцентрові тенденції серед еліт колишніх радянських республік, спроби Росії утворити таке об'єднання важко назвати вдалими.

Втім, Борис Єльцин повністю не відкидав утворення ширшого інтеграційного проєкту пізніше. Серед пострадянських країн лише Білорусь була готова підписати з Росією подібну угоду. Президент Білорусі Олександр Лукашенко та Борис Єльцин підписали її у квітні 1997 року. Протягом наступних років був опублікований проєкт договору про створення спільної «союзної держави» братських народів у 21 столітті.¹⁹⁹ Проте точного бачення того, якою має бути ця «союзна держава», Єльцин не мав. У своїх інтерв'ю він неодноразово згадував, що росіяни підтримують ідею союзу і, що ця держава скоріше за все

¹⁹⁷ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. с – 157

¹⁹⁸ Memorandum of Telephone Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, 23 Dec 1991, *George H.W. Bush Presidential Library and Museum*

¹⁹⁹ Договор о создании Союзного государства от 8 декабря 1999 года. *Информацион.-аналитичес. портал Союз. государства*. URL: <https://soyuz.by/dogovor-o-sozdanii-soyuznogo-gosudarstva> (дата звернення: 23.03.2024).

буде федерацією або конфедерацією.²⁰⁰ Більше деталей він не повідомляв і посилався на те, що це питання потрібно буде вирішити майбутнім політикам.

Серед народів «близького зарубіжжя», особливо виділяються українці, росіяни та білоруси. Вони є найбільш близькими та братніми. Єльцин не уявляв собі Росію без України. Для нього Київ, та Київська Русь сприймалася прабатьківщиною російської національної свідомості та історії. Відповідно до цього, він не думав, що всі три перераховані народи можуть жити окремо від Росії. Будь-які непорозуміння у відносинах, Єльцин сприймав проблемою місцевих еліт, які «спробувавши самостійності», відмовляються від опіки «старшого брата». Натомість народи, незважаючи на суперечки між політиками, продовжували тісно дружити.²⁰¹

Борис Єльцин також вважав, що пострадянський простір важливий для Росії через велику кількість росіян та російськомовних, що залишилися поза межами країни після розпаду СРСР. Сергій Плохій наводить дані, що близько 30 мільйонів етнічних росіян та російськомовних, що асоціювали себе з Росією, не проживали в РФ.²⁰²

Так зване «російське питання» залишалось суттєвим викликом для Бориса Єльцина. Його піднімали як російські націоналісти, так і близькі соратники, зокрема його прес-секретар Павло Воцанов. Він, 26 серпня 1991 року заявив про те, що Росія визнає право кожного народу та держави на самовизначення, але поряд з цим існує проблема кордонів, які РРФСР залишає за собою право перегляд.²⁰³

²⁰⁰ Приклад: Ельцин Б.Н. Текст к беседе с Н.Сванидзе в 1996 г. *Архив Президента Российской Федерации*. Ф. 6. Оп. 1. Д. 116. Л. 183-209. URL: <https://yeltsin.ru/archive/paperwork/11380/> (дата звернення: 23.02.2024).

²⁰¹ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. с – 139

²⁰² Плохій С. Загублене царство. Історія "Русского мира" з 1470 року до сьогодні. Харків : Фоліо, 266 с.

²⁰³ Заявление пресс-секретаря президента РСФСР П. Воцанова «Независимая газета», 1991 г. № 100.

«Російське питання» було одним із ключових у зовнішньополітичній риторичі Бориса Єльцина. Він наполягав на тому, що Росія має підтримувати мовні та культурні права цих людей. Особливий акцент робився саме на російській мові. Держава, на його думку, мала гарантувати так званим «співвітчизникам» російське телебачення, пресу та радіо. Крім того, так як Росія вбачалася центром майбутньої інтеграції, то відповідно, вона мала стати ключовим навчальним осередком для пострадянських країн, наголошуючи на дружбі та партнерстві з Росією²⁰⁴.

На противагу різким заявам парламентарів та власних соратників, Борис Єльцин був ліберальнішим щодо російського питання. У спогадах він постійно акцентував на тому, що не поділяє територіальних претензії Росії до сусідів. Чудовою ілюстрацією цього є питання приналежності Криму, яке в 1990-ті роки досить гостро стояло в російському суспільстві. Борис Єльцин, принаймні публічно, ніколи не заявляв про територіальні претензії Росії на Крим на відміну від Юрія Лужкова, Володимира Жириновського, Олександра Лебеда, Анатолія Собчака та інших російських політиків. У інтерв'ю газеті «Аргументи і факти» на запитання чи залишиться Севастополь російською військово-морською базою, Єльцин відповів:

«З точки зору історичної справедливості, це, звичайно, база російського Чорноморського флоту. Але як це питання вирішувати? Думаю, вирішувати цю проблему треба поступово, не поспішаючи, законним чином, щоб не пересваритися з Україною, не спровокувати її на війну. Ціна ця неспівмірна ні з Кримом, ні з Севастополем²⁰⁵».

Питання утисків російської мови Борис Єльцин порушував як у розмовах з Біллом Клінтоном, так і у своїх інтерв'ю. В розмові з Олександром Солженіциним

²⁰⁴ Послание президента России Бориса Ельцина федеральному собранию РФ: «об укреплении российского государства» 1994 год. URL: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/58-poslanija_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_1994_god.html (дата звернення: 08.02.2024).

²⁰⁵ Старков, В; Угланов, А. «Жизнь и политика. Интервью Бориса Ельцина». «Аргументы и факты», № 16, 21 апреля 1993. *Аргументы и факты*. URL: <https://archive.aif.ru/archive/1654992> (дата звернення: 15.12.2023).

він зазначає, що захист «співвітчизників» має бути мирним.²⁰⁶ Можна припустити, що Єльцин все ж не був прихильником силових методів щодо країн «близького зарубіжжя»: йому більше було до вподоби використання м'якої сили, яка мала зберігатися в регіоні завдяки російському телебаченню, газетам, спільним проектам.

Особливо гострим російське питання було у країнах Балтії. Під час розмови з президентом США 7 вересня 1993 року, Борис Єльцин заявив, що виведення військ із Латвії та Естонії складніше, ніж з Польщі, бо останні не дотримуються прав етнічних росіян, що проживають на цій території.²⁰⁷ У розмові від 5 липня 1994 року, Борис Єльцин просить США втрутитись в цю ситуацію публічно та заявити, що Америка не підтримує порушення прав російськомовних. Якщо ж утиски не припиняться і росіяни та російськомовні не стануть невід'ємними частинами балтійських суспільств – Єльцин знову пригрозив призупинити виведення військ.²⁰⁸

Діяльність Бориса Єльцина щодо російського питання стикалася з нерозумінням зі сторони колишніх радянських республік. Заяви російських націоналістів і демократів про відновлення СРСР, передачу Криму до Росії чи погрози Казахстану відштовхували від ширшої інтеграції. Будь-яка критика інтеграції сприймалася Борисом Єльциним негативно. Під час розмови з Біллом Клінтоном від 26 січня 1996 року, Єльцин заявив, що вважає образливим, коли наміри Росії щодо СНД називають імперіалістичними.²⁰⁹ Схоже на те, що він щиро не розумів

²⁰⁶ Приклад: Святая простота: как поговорили Борис Николаевич с Александром Исаевичем 1994. *Огонек*. № 46-47. URL: http://magzdb.elibrary.keenetic.pro/ul/163/1994/046/Огонек_1994-46-47.PDF (дата звернення: 17.11.2023).

²⁰⁷ Memorandum of Telephone Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, 7 Sep 1993, *Clinton Digital Library*

²⁰⁸ Memorandum of Telephone Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, 5 Jul 1993, *Clinton Digital Library*

²⁰⁹ Memorandum of Telephone Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, 26 Jan 1996, *Clinton Digital Library*

чому колишні радянські республіки прохолодно реагують на інтеграційні плани Росії.

3.3 НАТО

Ставлення президента Російської Федерації до розширення НАТО на Схід не було сталим і змінювалось протягом каденції. Джерельна база цього питання доволі значна. Питання НАТО було одним із ключових на переговорах між Біллом Клінтоном та Борисом Єльциним. Більшість опублікованих наразі листів, що надсилав президент Росії до США стосувалися насамперед НАТО.

Після кривавого протистояння Єльцина з парламентом в 1993 році та з початком Чеченської війни, питання розширення НАТО все частіше почало підніматися країнами Центрально-Східної Європи, які вбачали у Росії загрозу власній безпеці. Більше того, Росія була ослаблена, відповідно політики Польщі, Угорщини, Чехії та інших держав регіону, вбачали вікно можливостей для своїх країн щодо вступу до альянсу. Під час зустрічі президента США з главами держав та урядів Польщі, Угорщини, Словаччини та Чехії 12 січня 1994 року, перший польський президент Лех Валенса висловив своє занепокоєння, заявивши, що в одній руці Росія тримає ручку, а в іншій гранату.²¹⁰ У свою чергу, США розуміли цю загрозу і виступали за подальше розширення альянсу на Схід. На їхню думку, це допомогло б закріпити демократію у Центрально-Східній Європі та продемонструвати суспільству та лідерам цих країн підтримку США.

Дана репрезентація політичної гри між США, країнами Центрально-Східної Європи та Росією має на меті відобразити контекст та еволюцію бачення Борисом Єльциним НАТО та його подальшого розширення.

7 вересня 1993 року держсекретарю США Воррену Крістоферу старший директор Ради національної безпеки Сполучених Штатів Стівен Фланаган та заступниця держсекретаря з питань контролю над озброєннями та міжнародної

²¹⁰ The President's Luncheon Plenary Meeting with the Heads of State and Government of Poland, Hungary, Slovakia and the Czech Republic Jan 12 1994, *National Security Archive*

безпеки Лінн Девіс, надіслали спеціальний документ під назвою: «Strategy for NATO's Expansion and Transformation».²¹¹ Згідно із цим документом, мета США – забезпечити успішний перехід до демократії та ринкової економіки у ЦСЄ у зв'язку з новим, історичним вікном можливостей, що з'явився після розпаду Радянського Союзу. Прозахідні реформатори в ЦСЄ зіткнулися зі значним антиреформаторським тиском і не могли в короткострокові терміни продемонструвати своєму населенню вигоди від обраного ними курсу, адже процес «шокової терапії», болюче відгукувався на суспільстві. Відповідно до цього, існувала загроза, що комуністи чи націоналісти зможуть прийти влади у цих країнах та «відкотити» реформи назад. У свою чергу, це могло призвести до нестабільності у всьому регіоні, можливих конфліктів і появи біженців у Європі. Прийняття країн ЦСЄ до альянсу мало б показати демократам в регіоні підтримку США і запобігти можливому реваншу. Крім того, США отримали б важелі впливу на безпеку в регіоні. У документі наводиться приклад Греції та Туреччини, які мають територіальні та історичні претензії один до одного, але завдяки НАТО та впливу США мирно співіснують. Ідея створення єдиної, демократичної та мирної Європи цілком відповідала концепту «кінця історії», що свого часу проголосив Френсіс Фукуяма²¹². Щодо самого розширення, наводиться умовна хронологія, яку публічно не оголошували:

1-й етап: до 1996 року країни Європейської асоціації вільної торгівлі приєднуються до ЄС.

2-й етап: до 1998 року Чехія, Польща, Угорщина, можливо Болгарія та Словенія.

3-й етап: до 2000 року Румунія, Албанія та країни Балтії.

4-й етап: до 2005 року Україна, Білорусь та Росія.

²¹¹ Strategy for NATO's Expansion and Transformation, Sep 7 1993,. *National Security Archive*. NATO Expansion: What Yeltsin Heard.

²¹² Francis Fukuyama (1989), 'The End of History?', *The National Interest*, №16, p. 3-18.

Примітно, що передбачався вступ Росії, України та Білорусі до НАТО, але існувала певна пересторога щодо 4-того етапу. США передбачали, що якщо у Росії станеться реванш, то розширення зупиниться на 3-му етапі. Із розмов Бориса Єльцина та Білла Клінтона протягом 1993-1996 років стає зрозуміло, що під реваншем мався на увазі прихід комуністів на чолі із Геннадієм Зюгановим і відновлення СРСР або ж націоналістів (за словами Єльцина – фашистів) із ЛДПР Володимира Жириновського²¹³. Поряд із цим, вказувалось, що Росія не є ворогом НАТО і подальші розширення не направлені проти неї. Прийняття нових членів до НАТО як от Польщі мало б послужити прикладом успіху та нагороди, яку отримано за демократичний вибір та проведення реформ.

Втім, погляд Бориса Єльцина значно відрізнявся від американського. Хоч він і був частиною реформістського крила, але все ж радянської партійної еліти, розширення НАТО сприймалося ним як екзистенційна загроза. Особливо це проявляється під час переговорів із Біллом Клінтоном чи іншими американськими високопосадовцями, що буде продемонстровано далі.

Вперше тема розширення НАТО та в цілому європейської безпеки згадується у листі Бориса Єльцина до Білла Клінтона від 15 вересня 1993 року. У ньому Єльцин розкриває своє бачення та висловлює незадоволення щодо можливого розширення НАТО на країни колишнього Варшавського договору²¹⁴. На його думку, це виключає Росію, робить її знову відстороненою та приводить до ізоляції. Вирішення складної безпекової ситуації в Європі Єльцин бачить через створення загальноєвропейської безпекової організації. Крім цього, щоб заспокоїти країни ЦСЄ, він заявив, що Росія готова надати безпекові гарантії цим

²¹³ Приклади:

Memorandum of Telephone Conversation: Telcon with President Boris Yeltsin of the Russian Federation, 22 Dec 1993, *Clinton Digital Library*

Memorandum of Telephone Conversation: Telcon with President Boris Yeltsin of the Russian Federation, 26 Jan 1996, *Clinton Digital Library*

²¹⁴ Retranslation of Yeltsin letter on NATO expansion, Sep 15, 1993, *National Security Archive*. NATO Expansion: What Yeltsin Heard.

країнам з акцентом на територіальну складову. Наприкінці, президент Росії зазначає, що в довгостроковій перспективі не варто виключати і майбутнє членство Росії в НАТО.

Судячи із цього листа, Борис Єльцин хотів запропонувати нову модель європейської безпеки замість НАТО, але якщо подібну пропозицію не вдасться втілити у життя, то пріоритетом для нього було уникнути ізоляції Росії. Єльцин, як виходець із радянської номенклатури чудово розумів, що ізоляція знову може поставити Росію не на той бік історії як це вже сталося із СРСР

Через місяць, 22 жовтня 1993 року, коли завершилось протистояння Бориса Єльцина із парламентом, Росію відвідав держсекретар Воррен Крістофер.²¹⁵ Зустріч відбулася у державній резиденції «Русь» (Завидово), що була збудована для Леоніда Брежнєва. Борис Єльцин одразу розпочав із запевнень, що реформи у Росії після «перемоги над фашистами» в парламенті підуть правильним шляхом. Вперше з 1917 року у Росії відбулися демократичні парламентські вибори, громадяни проголосують на референдумі за президентський варіант конституції, яка відповідає всім відповідним стандартам. У свою чергу, держсекретар порушив тематику розширення НАТО на Схід та запевнив Єльцина, що США будуть наполягати на програмі «Партнерство заради миру», а не повноцінному членстві. Програма передбачала безпекову співпрацю між країнами, що не входили до НАТО. Потенційні учасники могли брати участь у спільних навчаннях, обмінюватись інформацією, досвідом організації збройних сил тощо. Завдяки їй, США намагалися задовольнити з одного боку інтереси Росії, а з іншого країн ЦСЄ. Борис Єльцин був дуже задоволеним, він почув те, що хотів, хоча держсекретар додав, що повноцінне членство передбачається у майбутній перспективі. Однак схоже, що російський президент не правильно

²¹⁵ Secretary Christopher's meeting with President Yeltsin, 10.22.93, Moscow. *National Security Archive*. NATO Expansion: What Yeltsin Heard.

його зрозумів. Крістофер це пояснив тим, що схоже, Єльцин оговтувався від похмілля..²¹⁶

Для Єльцина було важливо, щоб Росію не залишили на другому плані та враховували її інтереси. Під час телефонної розмови з Біллом Клінтоном 22 грудня 1993 року, він підтвердив свої сподівання щодо пропозиції «Партнерства заради миру» та очікував зустрічі, щоб обговорити це питання детальніше.²¹⁷ Така зустріч відбулася 13 січня 1994 року під час вечері на офіційній дачі Єльцина в Ново-Огарьово. Білл Клінтон повідомив, що розширення точно відбудеться, незважаючи на позицію Росії, питання тільки коли²¹⁸.

Криза між країнами наростала, президенти мали діаметральні погляди щодо НАТО. Борис Єльцин відчував себе зрадженим, складається враження, що він щиро не розумів чому країни Центрально-Східної Європи вбачають у Росії загрозу власній безпеці. В його уявленні, будь-які спроби розширення НАТО на Схід сприймалися як загроза Росії. Пропозицію щодо вступу Росії до НАТО перед країнами ЦСЄ не сприйняли. Більше того, Клінтон згадав про «миротворчу діяльність» Росії у Грузії та Молдові. Критику Росії на цьому напрямку Єльцин повністю відкидав.²¹⁹

Наростання напруги між США та Росією щодо НАТО відбулося в грудні 1994 року. Перед Народою з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) з 1995 року ОБСЄ) в Будапешті 2 грудня 1994 року, Білл Клінтон намагався заспокоїти Єльцина щодо розширення НАТО, переконуючи, що воно не несе загрозу Росії.²²⁰ Через 3 дні, 5 грудня 1994 року Борис Єльцин виступає в Будапешті на засіданні

²¹⁶ Там само

²¹⁷ Memorandum of Telephone Conversation: Telcon with President Boris Yeltsin of the Russian Federation, 22 Dec 1993, *Clinton Digital Library*

²¹⁸ Cable from U.S. Embassy Moscow to State Department, "President's Dinner with President Yeltsin," Novo-Ogarevo, January 14, 1994. *National Security Archive*.

²¹⁹ Там само

²²⁰ Clinton Letter to Yeltsin Dec 2, 1994. *National Security Archive*. NATO Expansion – The Budapest Blow Up 1994.

НБСЄ. Під час виступу, він продемонстрував своє бачення європейської безпеки та дуже критично відгукнувся щодо політики США стосовно розширення НАТО. На думку Єльцина, Холодна війна закінчилась, але співробітництва і партнерства, про яке постійно заявляють західні країни не існує. Війни більше не має, але і справжнього партнерства теж. Борис Єльцин називає безпекову ситуацію в Європі «холодним миром». ²²¹ Від продовжив просувати ідею щодо створення спеціальної організації, яка б могла відповідати за безпеку у Європі. На його думку, на цю роль цілком могла підійти СБСЄ. Єльцин пропонує, щоб у рамках цієї організації європейські країни надавали один одному безпекові гарантії. Оскільки НАТО було створено в часи Холодної війни, якої уже не має, тому він не розуміє для чого ця організація зараз потрібна, коли противників в Європі не існує, є лише партнери. Борис Єльцин відкинув звинувачення, що розширення відбувається на випадок небажаного розвитку подій у Росії (реванш). Демократичну Росію ще рано хоронити – заявив російський президент ²²².

Спроба Бориса Єльцина переконати країни ЦСЄ та Білла Клінтона знайти альтернативу майбутньому розширенню НАТО спровокувала серйозну дискусію. 6 грудня, після свого виступу, Борис Єльцин надіслав листа Біллу Клінтону і наголосив на позиції Росії щодо розширення НАТО. ²²³ У листі знову вказувалось на перетворення СБСЄ на головну безпекову організацію Європи і що розширення НАТО Росія буде сприймати як черговий розкол в Європі. Цього ж дня, посол США у Росії Томас Пікерінг надіслав до Америки таємну телеграму, де пояснював різкість заяв Бориса Єльцина та його міністра закордонних справ Андрій Козирєва тим, що розширення НАТО не має підтримки серед російського

²²¹ Выступление Президента Российской Федерации Б.Н.Ельцина в Будапеште на пленарном Совещании по безопасности и сотрудничеству в Европе (СБСЕ). *Президентс. центр Б.Н. Ельцина*. URL: <https://yeltsin.ru/archive/audio/9035/> (дата звернення: 02.02.2024).

²²² Там само

²²³ Official informal No. 248 "Boris-Bill Letter" Dec 6, 1994. *National Security Archive*. NATO Expansion: What Yeltsin Heard.

суспільства і пропонує американському віце-президенту Альфреду Гору запевнити Єльцина, що розширення відкладуть до виборів у Росії в 1996 році.²²⁴ Тож під час зустрічі з Борисом Єльциним, віце-президент США акцентував увагу на пропозиціях, які радив посол Томас Пікерінг.²²⁵

12 грудня 1994 року Білл Клінтон надіслав свою «відповідь» на промову Єльцина про так званий «холодний мир». Президент США був дуже розчарований промовою та наголосив, що «сюрпризів» не буде, Росія в майбутньому стане повноцінним членом СОТ та G-7, а розширення НАТО точно не призведе до нового розколу в Європі. Підсумовуючи, Білл Клінтон просить Бориса Єльцина більше не критикувати так гостро політику США щодо розширення НАТО і запропонував всі проблеми вирішувати конфіденційно.²²⁶

Після вдалої зустрічі із віце-президентом Альфредом Гором, Білл Клінтон надіслав 24 грудня 1994 року до Бориса Єльцина ще одного листа, де заявив, що розкол залишився позаду.²²⁷ Однак це було зовсім не так. Подальші розмови між Борисом Єльциним та Біллом Клінтоном тільки поглиблювали побоювання російського президента щодо розширення НАТО.

15 квітня 1995 року американський аналітик із зовнішньої політики щодо СНД Струоб Телботт надсилає президенту Біллу Клінтону таємну телеграму, у якій пояснює як краще комунікувати із Борисом Єльциним, щоб він прийняв американські аргументи стосовно розширення НАТО. Варіанти, які пропонував Борис Єльцин щодо європейської безпеки навіть не розглядалися. Телботт пропонує президенту використовувати стратегію «п'яти ні»: 1) жодного поспіху

²²⁴ Ambassador Pickering Cable to Secretary of State: Russia and NATO Dec 6, 1994. *National Security Archive*. NATO Expansion – The Budapest Blow Up 1994.

²²⁵ Talking points for Gore/Yeltsin meeting Dec 16, 1994. *National Security Archive*. NATO Expansion: What Yeltsin Heard.

²²⁶ Clinton Letter to Yeltsin Dec 12, 1994. *National Security Archive*. NATO Expansion – The Budapest Blow Up 1994.

²²⁷ Clinton Letter to Yeltsin Dec 24, 1994. *National Security Archive*. NATO Expansion – The Budapest Blow Up 1994.

(розширення буде поступовим), 2) розширення буде прозорим (жодних сюрпризів), 3) жодних погроз (безпека Росії буде враховуватись), 4) жодних виключень (Росія теж може стати членом НАТО), 5) Жодного права «вето» Росії стосовно розширення. Американцям потрібно було розіграти важку дипломатичну партію та, з одного боку, домогтися розширення НАТО, з іншого, зберегти добрі стосунки з Росією.²²⁸

У травні 1995 року Білл Клінтон взяв участь в святкуванні 50-річчя перемоги СРСР у Другій Світовій війні. Крім цього, метою поїздки була підтримка Єльцина, який втрачав свою популярність через війну у Чечні та складні економічні реформи. 10 травня 1995 року між обома президентами відбулася дуже відверта розмова. Борис Єльцин не стримував емоцій та відверто демонстрував своє власне бачення безпеки в Європі.²²⁹ Судячи із цієї стенограми, для Бориса Єльцина розширення НАТО сприймалося як приниження Росії. Він вважав, що після розпаду Варшавського блоку, ворожий блок НАТО намагається оточити Росію. Дана теза Єльцина є дуже знаковою, адже вона яскраво ілюструє те, що демократи не мали належної підтримки і відповідно така категорична позиція Єльцина спиралася сама на це. Становище демократів було дуже хитким і розширення НАТО забирало у них і так ослаблені через економічні реформи та війну в Чечні позиції. Борис Єльцин детально розповів Клінтону про політичну ситуацію в країні. Наступного року президентські вибори, рейтинги Єльцина доволі низькі, але якщо відбудеться розширення НАТО, то шанси російського президента на переобрання падають. Польський дослідник Анджей Новак демонструє, що прихильників демократії у 1990-ті роки в Росії було меншість - 17,2%, комуністичні реваншисти - 29,6% (17%) разом із прихильниками сильної руки (12,6%); 39,9% — нігілісти (22,8%), розчаровані аполітичні - (17,1%),

²²⁸ Strobe Talbott Memorandum to the President: The Moment of Truth Apr 15, 1995. *National Security Archive*. NATO Expansion – The Budapest Blow Up 1994.

²²⁹ Summary report on One-on-One meeting between Presidents Clinton and Yeltsin, May 10, 1995, Kremlin. *National Security Archive*. NATO Expansion: What Yeltsin Heard.

романтики - 13,3%.²³⁰ Не дивно, що Єльцин під час розмови апелював саме до зради російського народу. Президент вимагав створення нової безпекової структури Європи, яка могла б влаштувати всіх²³¹. Крім того, він пропонував розглянути альтернативні варіанти, зокрема перенесення розширення НАТО на 2000 рік чи безпекові гарантії зі сторони Росії країнам ЦСЄ. Борис Єльцин був готовий на будь-яку альтернативу. У свою чергу, Білл Клінтон уважно вислухав свого російського колегу і пояснив позицію країн ЦСЄ, які хочуть вступити до НАТО через те, що не впевнені, куди буде рухатись Росія після того як Єльцин відійде від влади. Президент США запевнив Єльцина, що розширення буде відбуватися поступово і він спробує не нашкодити позиціям демократів в Росії.

Однак запевнення Білла Клінтона не перестали викликати у російського президента занепокоєння і вже на наступній зустрічі 17 червня 1995 року в Галіфаксі (Канада) Борис Єльцин знову намагається переконати свого американського колегу прийняти альтернативний варіант²³². Російський лідер вчергове наводить тезу про те, що російський народ не прийме розширення, бо для нього НАТО і США вороги. Єльцин зазначає, що йому потрібна підтримка народу, хоча він особисто не сумнівається у партнерських намірах США. Продовжуючи, Борис Єльцин пропонує перетворити НАТО у політичну організацію. На противагу попереднім переговорам, зустріч в Галіфаксі схоже заспокоїла Єльцина. Тематика НАТО не звучала так гостро до виборів 1996 року. Після зустрічі в Москві та Галіфаксі, 22 червня 1994 року, незважаючи на певні занепокоєння, Росія все ж приєдналася до програми «Партнерство заради миру».

²³⁰ Новак А. Як поставала «імперія зла»? Досвід Центрально-Східної Європи. Пер. з пол. Миколи Яковини. – Київ: Дух і Літера, 2021. - 298 с. (Серія «Історична бібліотека Польського Інституту»).

²³¹ Summary report on One-on-One meeting between Presidents Clinton and Yeltsin, May 10, 1995, Kremlin. *National Security Archive*. NATO Expansion: What Yeltsin Heard.

²³² Memorandum of Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, June 17, 1995 *Clinton Digital Library*

Переобрання Бориса Єльцина та Білла Клінтона на новий президентський термін тимчасово призупинило обговорення європейської безпеки. Втім, з 1997 року, розпочинається новий етап дискусій навколо цієї тематики. Президент Єльцин планував зустрітися із Біллом Клінтоном на саміті в Гельсінкі 21 березня 1997 року. Перед зустріччю, 28 лютого 1997 року він надіслав Клінтону листа, де ділиться своїм баченням європейської безпеки²³³. На думку Єльцина, ключова загроза полягала у політичних наслідках майбутнього розширення. Росіяни, які протягом довгого часу конфліктували із заходом, будуть сприймати НАТО як загрозу собі та нову ізоляцію Росії. Це все ставить під сумнів демократичну трансформацію країни. Крім того, Єльцин попередив Клінтона, що вибори його наступника (імені не вказано) у 2000 році якраз співпадуть із сплеском антизахідної риторики в Росії та натякнув, що це може стати наслідком зміни курсу країни. Вихід із цієї ситуації Єльцин вбачав у прийнятті Росії до НАТО у найближчі 5 років. Саме тоді, на його думку, росіяни перестануть сприймати НАТО як ворога та антизахідні настрої зменшаться, що дозволить продовжити трансформацію Росії²³⁴.

Майже через місяць, 21 березня 1997 року, президент Росії Борис Єльцин зустрівся із Біллом Клінтоном у резиденції президента Фінляндії в Гельсінкі. Розмова була не простою.²³⁵ На думку Єльцина, якщо НАТО все ж розшириться, то ядерна зброя не повинна знаходитись на території нових членів. Російський президент пропонував створити санітарний кордон і підписати угоду з кожним членом НАТО щодо фактичного права вето Росії на будь-які рішення альянсу. Проте найбільше, чого вимагав Єльцин – це не розширення НАТО на країни колишнього Радянського Союзу, особливо він акцентував увагу на Україні.

²³³ Письмо президента Ельцина президенту Клинтону перед встречей в Хельсинки Feb 28, 1997 *National Security Archive*.

²³⁴ Там само

²³⁵ Memorandum of Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, March 21, 1997 *Clinton Digital Library*

«Близьке зарубіжжя» залишалося для російського президента сферою особливих інтересів Росії, відповідно впливи інших держав та «ворожих» блоків вважалися неприпустимими. Російський президент висловив своє роздратування щодо маневрів НАТО навколо Криму і порівняв це із тим, якби росіяни навчали кубинців прямо перед носом США. Продовжуючи, Єльцин додав, що Росія не має територіальних претензій до країн СНД та не збирається забирати Крим, але пропонує Біллу Клінтону так звану «таємну джентльменську угоду», згідно із якою президент США усно підтвердить, що жодна із країн колишнього Радянського Союзу ніколи не вступить до НАТО. Подібна заява не мала оголошуватись назагал чи прописуватись у документах. Білл Клінтон відмовився погоджуватись на «джентльменську угоду», але Борис Єльцин продовжував тиснути на американського президента та вимагав у присутності своїх помічників усних гарантій, однак ствердної відповіді так і не отримав.²³⁶

24 березня 1999 року, НАТО розпочало військову операцію проти Югославії. Того ж дня, відбувалася телефонна розмова між Клінтоном та Єльциним.²³⁷ Клінтон намагався пояснити позицію альянсу, але президент Росії не сприймав його аргументи. Єльцин вважав, що взаємини між США та Росією більше ніколи не будуть дружніми як раніше. Борис Миколайович попередив Клінтона про сплеск антизахідних настроїв в Росії та як йому важко було переконати росіян в інакшому²³⁸.

У спогадах, Єльцин згадував, що до розширення НАТО ставився негативно. Він повторював аргумент про слабку підтримку демократів, про антизахідництво російського народу. Борис Єльцин, фактично слово в слово переказав окремі

²³⁶ Там само

²³⁷ Memorandum of Telephone Conversation: Telcon with President Boris Yeltsin of the Russian Federation, 24 March 1999, *Clinton Digital Library*

²³⁸ Там само

фрагменти з стенограми розмови між ним та Біллом Клінтоном 24 березня²³⁹. Відповідно, можна припустити, що позиція російського президента щодо розширення НАТО навряд чи була дипломатичними маневрами. Схоже на те, що Єльцин справді боявся нового сплеску антизахідної риторики в Росії, що привела б у свою чергу до поразки демократичних сил на майбутніх президентських виборах. «Невже для них не зрозуміло: бомбардування, та що там - кожна випущена ракета, завдає удару не тільки по Югославії, а й безпосередньо - по Росії» - писав Єльцин у спогадах²⁴⁰.

Остання зустріч між президентами щодо європейської безпеки відбулась у Стамбулі 19 листопада 1999 року²⁴¹. Тоді президент Єльцин вимагав від США «віддати Європу Росії», маючи на увазі зробити Росію ключовою країною, яка б відповідала за європейську безпеку на, що отримав відмову від Білла Клінтона. Зустріч завершилась дуже різко після згадок президента США про Чечню. Борис Єльцин образився і наказав завершити переговори. Тож консенсусу щодо НАТО та європейської безпеки між країнами за каденції Єльцина так і не було досягнуто.

Висновки до розділу:

Борис Єльцин бачив Росію на міжнародній арені як велику державу з інтересами якої варто рахуватися. На його думку, Росія мала будувати партнерські та рівні відносини з США, однак він розчарувався у цій ідеї та наприкінці президентства перейшов до агресивної риторики та просував ідею багатопольної моделі міжнародних взаємин. Найбільшою проблемою втілення бачення Єльциним Росії

²³⁹ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. 203 с

²⁴⁰ Єльцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. 204 с

²⁴¹ Memorandum of Conversation - President Boris Yeltsin of Russia, Nov 19, 1999 *Clinton Digital Library*

на міжнародній арені стала невідповідність російських можливостей до амбіцій президента.

Бачення «близького зарубіжжя», полягало в тому, що ця територія – зона одвічних інтересів Росії, за який вона несе відповідальність. Для того, щоб не дати цій спільноті «розійтися», Росія мала стати економічним, політичним та культурним центром цього простору. Крім того, російський президент планував реалізувати інтеграційний проєкт, що нагадував би ЄС. Також, Єльцин не відкидав ширшої інтеграції, яку спробував реалізувати з Білоруссю, в проєкті «союзної держави». Чіткого бачення побудови цього утворення він не мав та залишив це питання наступному поколінню політиків.

Щодо російського питання, позиція Бориса Єльцина полягала у захисті прав російськомовних та росіян на території колишнього СРСР. Він був прихильником м'якої сили, та вважав, що росіяни та російськомовні мають бути повністю інтегровані у суспільства в яких вони живуть. Росія у свою чергу, мала поширювати російськомовну пресу, книги, телебачення, щоб підтримати «співвітчизників», які залишилися поза межами історичної Батьківщини.

Питання НАТО і європейської безпеки було одним із ключових під час переговорів США та Росії. Борис Єльцин ставився із великою пересторогою до нового розширення. Він, мислив категоріями Холодної війни та вважав, що ворожий блок хоче оточити Росію. Єльцин дуже хвилювався, що через нове розширення і так слабка підтримка демократів в Росії впаде. Антизахідництво народу – один із ключових аргументів, який він використовував під час дискусій із Біллом Клінтоном. Для того, щоб не спровокувати новий сплеск антизахідної риторики в Росії, Єльцин пропонував альтернативні варіанти, які відкидалися американською стороною, що розчаровувало його в Заході та переконувало у тому, що справжнього партнерства не існує, а Холодна війна перейшла у фазу холодного миру.

Висновки

1) Борис Єльцин, вихідець із радянської партійної номенклатури, зіграв одну з вирішальних ролей під час розпаду Радянського Союзу. Єльцин уособлював собою новий тип політика. Його становлення відбувалося в період хрущовської відлиги, він вірив, що система може змінюватись. Охарактеризувати Бориса Єльцина одним словом надзвичайно важко, бо він постійно змінювався. Під час перебудови він проявив себе як бунтар, революціонер, що виступив проти партії та вимагав радикальніших та швидших реформ. Після розпаду СРСР, Єльцин стає іншим. Революціонер перетворився у політика, перед яким стояла масштабна задача трансформації країни. Росія у 1990-ті роки була слабкою економічно країною, що втратила значну частину територій, воювала в Північному Кавказі та мала глибоку внутрішню кризу щодо майбутнього розвитку.

2) Бачення Борисом Єльциним внутрішнього розвитку країни було насамперед пов'язано з економічною реформою, яка мала б дозволити Росії зробити «стрибок на зовні». Планувалося, що РФ здійснить швидку модернізацію і вже за кілька років буде поряд із найбільшими економіками світу. У «шоковій терапії», що полягала у приватизації, лібералізації цін та в переході «*From Marx to market*» вбачався інструмент майбутнього «стрибка». Росію, на думку Єльцина, у СРСР постійно обмежували. Вона «годувала» своїми ресурсами інші республіки. Глибокого розуміння як працює ринкова економіка він не мав, адже все життя прожив в СРСР та не усвідомлював всієї складності економічної трансформації. Враховуючи цей фактор, він покладався на молодих економістів, серед яких значний вплив на нього мав Єгор Гайдар та Анатолій Чубайс. «Стрибок» мав супроводжуватися появою середнього класу, що мав стати опорою для демократів, які у зв'язку з реформами, втрачали популярність серед російського суспільства. Для того, щоб пом'якшити наслідки реформи для пересічного населення, планувалося, що Росія отримає від західних країн «план Маршалла», але ця ідея так і не була втілена у життя.

Ставлення до демократії у Бориса Єльцина було особливим. Він вважав, що Росія – країна, що не мала довгої парламентської традиції, відповідно, через тернистий шлях реформ її мав провести сильний лідер. Доповнювало це бачення захопленням Єльцина російськими царями. Суперпрезидентська республіка стала ідеалом правління для Єльцина, що було втілено у проєкті конституції 1993 року. Ще до протистояння з парламентом, Борис Єльцин взяв на себе месіанську ношу порятунку Росії від комуністичної диктатури. Особливо це проявилось під час конституційної кризи 1993 року. Апелюючи до «привиду Жовтневої революції», Єльцин наказав розстріляти будівлю парламенту з танків. Вважаючи, що таким чином він рятує Росію від червоно-коричневого реваншу, російський президент порушив конституцію та сам того не підозрюючи, заклав фундамент майбутнього російського авторитаризму. Крім того, сильна президентська влада мала б зменшити фактор слабкої підтримки демократичних сил серед російського народу. Перед виборами 1996 року, президент цілком серйозно розглядав варіант розпуску парламенту, заборони КПРФ та керування країною протягом двох років тільки на основі власних указів. Апелюючи до благих намірів порятунку Росії від диктатури, Єльцин не розумів, що завдає ударів молодим демократичним інститутам.

Постійній стрес та розчарування у швидкій модернізації, фактор здоров'я – все це стало наслідком розуміння Єльциним, що трансформувати Росію швидко не вдасться. Крім того, слабка підтримка демократів в суспільстві стимулювала Бориса Миколайовича знайти людину, яка з одного боку відповідала б запиту народу на «сильну руку», а з іншого – продовжила реформи та забезпечила б безпеку самого Єльцина та його родини.

Поза увагою Бориса Єльцина залишалася побудова демократичних інститутів, які б створили систему стримувань та противаг. Складається враження, що російський президент думав, що забезпечивши свободу ЗМІ та вільні вибори – демократична система створиться сама по собі. Він щиро вірив у реформи, у

швидко російську трансформацію, проте, усвідомивши власне безсилля та ріст популярності націоналістичних та комуністичних сил, вирішує передати владу наступнику. Росія, на думку Єльцина, так була б врятована, а його місія виконана: повернення до комуністичного минулого не відбулося б і у нове тисячоліття Росія увійшла б з новим демократичним лідером, що продовжить курс Бориса Єльцина.

У ставленні до федералізму та національного питання, Єльцин вважав, що Росія має підписати із регіонами федеративні договори, що забезпечили б їм економічні, мовні та культурні права. Однак регіони не повинні були піти «занадто далеко», адже, у такому випадку, російський президент вважав, що це стане початком розпаду Росії. Відносини між регіонами та Москвою нагадували взаємини між республіками та Центром в СРСР. Об'єднання країни Борис Миколайович вбачав у створенні російської політичної нації. Саме в період його президенства, до широку вжитку входить слово «росіяни». Зіткнувшись із внутрішнім «парадом суверенітетів», основною проблемою для нього стала Чечня, що проголосила власну незалежність. Вважаючи, що таким чином він рятує країну від розпаду, Єльцин розпочинає багаторічну війну, яка мала б стати для інших регіонів застереженням того, що у разі їхнього можливого відділення – президент готовий застосувати силу.

3) Бачення зовнішньої політики Російської Федерації у Бориса Єльцина мало поєднання як власних так і ще радянських ідей. Він продовжував уявляти Росію великою державою та мислити категоріями Холодної війни. Слово «рівноправне партнерство» магічно діяло на російського президента. Однак Росія не могла бути на рівні з США. Вона не мала фінансових ресурсів, щоб відповідати тій ролі в світі, яку бачив Єльцин. Погляди Білла Клінтона і Бориса Єльцина часто розходились, а сподівання на рівноправне партнерство були ілюзією. Наприкінці свого президенства Борис Єльцин відходить від ідеї партнерства до ідеї багатопольярного світу з Китаєм та іншими країнами, підваживши лідерство США в світі.

Ставлення Бориса Єльцина до НАТО було неоднозначним. США вважали, що розширення НАТО забезпечить успішну трансформацію країн ЦСЄ, надасть додаткового стимулу реформаторам продовжити політичні, ринкові перетворення. В уявленні Бориса Єльцина, НАТО - це ворожий блок, що налаштований проти Росії. Спадщина Холодної війни продовжувала даватися взнаки та впливати на Єльцина. Спроби розширення альянсу на Схід сприймалися як вороже оточення. Крім того, існував страх ізоляції Росії, як це було свого часу з Радянським Союзом. Категорична позиція Єльцина щодо НАТО пояснювалась низькою популярністю демократів та новим сплеском антизахідних настроїв у Росії. Апелюючи до російського народу, що продовжує бачити у Заході ворога, Єльцин попереджав, що це б спровокувало поразку демократичних сил на наступних виборах і краху сподівань на успішну трансформацію Росії. Можливе розширення трактувалося проявом «холодного миру». На його думку Єльцина, після Холодної війни повноцінного рівного партнерства так і не настало. Росію сприймають як загрозу і ставляться з насторогою.

Для того, щоб не спровокувати новий сплеск антизахідної риторики в Росії, Борис Єльцин пропонував наступні варіанти: 1) прийняття Росії до НАТО в найближчі 5 років, щоб підтримати його наступника, 2) перетворення ОБСЄ на ключову безпекову організацію Європи замість НАТО, яке він вважав варто трансформувати в політичну організацію, 3) надання безпекових гарантій країнам ЦСЄ, 4) приєднання країн ЦСЄ до програми «Партнерство заради миру» без подальшого вступу до альянсу, 5) розширення НАТО на країни Центральної Європи та укладення «джентльменської угоди» про те, що розширення не буде поширюватися на колишні радянські республіки, особливо на Україну, 6) США передають Росії всю безпекову сферу Європи.

Намагання Бориса Єльцина дійти до компромісу з США щодо майбутнього розширення альянсу не мали успіху. Використання сил НАТО в Югославії все

більше розчаровувало Єльцина в Заході та переконувало в тому, що альянс залишається загрозою для Росії.

Бачення так званого «близького зарубіжжя», полягало в тому, що це особливий регіон, який переплетений з Росією тисячами кровних зв'язків. Маючи спільну мову, культуру та спадщину, російський президент вважав, що розрив цих зв'язків – трагедія. Росія мала взяти на себе відповідальну роль «старшого брата» та регулювати взаємини між новоутвореними державами. РФ мала забезпечити безпеку в регіоні та використовувати збройні сили у разі можливих військових конфліктів. Для того, щоб запобігти втраті «кровного зв'язку», Борис Єльцин пропонував ідею створення проєкту альтернативного Європейського Союзу на Сході Європи. Центром цього інтеграційного об'єднання мала бути Росія. Спроби російського президента втілити цю ідею в життя не мали значного успіху через опір колишніх радянських республік (особливо України). Крім того, Борис Єльцин не виключав і більш широкої інтеграції. Такий проєкт став можливим із Білоруссю під назвою «союзна держава». Борис Єльцин був переконаний, що Росія та Білорусь будуть разом, проте детального бачення устрою даного утворення він не мав. Питання обох інтеграційних проєктів на території «близького зарубіжжя» продовжив розвивати наступник Бориса Єльцина – Володимир Путін.

Бачення Єльциним російського питання полягало в тому, що Росія мала забезпечити права російськомовних. «Співвітчизники» мали зберегти свою мову, культуру, а Росія забезпечить їм доступ до російської преси, радіо та телебачення. Його ідеалом були інструменти м'якої сили, завдяки яким колишні радянські республіки самі повернуться до Росії, якщо вона стане економічним, освітнім та культурним центром регіону. Однак Росія не мала фінансових можливостей для реалізації таких проєктів і своєю політикою викликала пересторогу серед колишніх радянських республік.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Опубліковані архівні матеріали

Архив Президента Российской Федерации.

1. Администрация Президента РФ. Текст расшифровки магнитофонной записи интервью Президента РФ Б.Н. Ельцина 07.08.1995г. *Архив Президента Российской Федерации.* Документы личного фонда Б.Н. Ельцина.
2. Выступление Б.Н. Ельцина с Посланием Президента РФ перед членами Совета Федерации и депутатами Государственной Думы в Федеральном Собрании 24.02.1994г. (2 варианта текста). Документы лич. фонда Б.Н. Ельцина из *Архива Президента Российской Федерации.* Копии.
2. Ельцин Б.Н. Текст выступления Президента РФ Б.Н. Ельцина по ТВ перед выборами в Государственную Думу 15.12.1995г. (з правками Б. Ельцина). Документы личного фонда Б.Н. Ельцина из *Архива Президента Российской Федерации.* Копии.
3. Заключение Конституционного Суда Российской Федерации от 21 сентября 1993 г. "О соответствии Конституции Российской Федерации действий и решений Президента Российской Федерации" [Документ]. - Москва, 1993. - Л. 244-245. - (*Архив Президента Российской Федерации.* Ф. 92. Опись 3 ; Д. 241).
4. Заместители Руководителя Администрации Президента РФ Приходько, Поллыева. О реакции дипломатических кругов и зарубежной прессы на Послание Президента России Федеральному Собранию. Коллекция «Документы Канцелярии Президента РФ из *Архива Президента Российской Федерации.* Копии» (1991-2000).
5. Заявление члена ЦК КПСС Б.Н. Ельцина XXVIII съезду КПСС о выходе из рядов партии (рукописный). *Архив Президентс. центра Б. Н. Ельцина.*

Документы о деятельности Б.Н. Ельцина на постах первого секретаря Свердловского обкома КПСС, первого секретаря МГК КПСС, члена ЦК КПСС.

6. Материалы к подписанию Федеративного Договора (программа, состав участников, схема проведения церемонии, текст Федеративного договора (брошюра); тексты выступлений Б.Н. Ельцина). *Архив президента РФ*.

7. МИД России Иванов. Тезисы к внешнеполитическому разделу Послания Президента РФ Федеральному Собранию Российской Федерации на 1999 год. Коллекция «Документы Канцелярии *Президента РФ из Архива Президента Российской Федерации*. Копии» (1991-2000).

8. Президент РФ Ельцин Б.Н. Обращение к россиянам в связи с предстоящей операцией. Документы лич. фонда Б.Н. Ельцина из *Архива Президента Российской Федерации*. Копии.

9. Проект Конституции Российской Федерации [Документ] : 8 ноября 1993 г. - 1993. Ф. 92. Опись 4 ; Д. 470) Л. 1-68. - (*Архив Президента Российской Федерации*.. Це в рубриці цього архіву

10. Указ Президента от 21 сентября 1993 года № 1400 «О поэтапной конституционной реформе в Российской Федерации («Положение о выборах депутатов Государственной Думы, «Положение о федеральных органах власти на переходный период»»». 21 верес. 1993 р. Коллекция «Нормативно распорядительные акты и материалы к ним из *Архива Президента Российской Федерации* (1991–1999). Копии».

11. Указ Президента от 3 октября 1993 года № 1575 «О введении чрезвычайного положения в городе Москве» : Коллекция «Нормативно распорядительные акты и материалы к ним из *Архива Президента Российской Федерации* (1991–1999). Копии».

Архив Президентского Центра Б.Н. Ельцина

1. Выписка из зачетной ведомости Бориса Ельцина с. 1-2 . *Архив Президентс. центра Б. Н. Ельцина*. URL: <https://yeltsin.ru/archive/album/2893/> (дата звернения: 01.05.2024).
2. Грамота, выданная Свердловским городским комитетом по делам физической культуры и спорта при исполнительном комитете городского Совета депутатов трудящихся «Б. Ельцину, игроку 1-й мужской команды Уральского политехнического института им. С.М. Кирова (УПИ), за первое место в первенстве вузов Свердловска по волейболу». 16 декабря 1953 г. *Архив Президентс. центра Б. Н. Ельцина*.
3. Женская волейбольная команда во главе с тренером Б. Ельциным во время зональных соревнований на первенство РСФСР. Курган. 12 июля 1952 г. Фото №10,17. *Архив Президентс. центра Б. Н. Ельцина*.
URL: <https://yeltsin.ru/archive/album/2893/> (дата звернения: 30.04.2024)
4. Письмо Бориса Ельцина Михаилу Горбачеву (19.09.1987). *Архив Президентс. центра Б. Н. Ельцина*.

National Security Archive

1. Письмо президента Ельцина президенту Клинтону Jun 7, 1994. *National Security Archive*
2. Письмо президента Ельцина президенту Клинтону по КНДР Jun 15, 1994. *National Security Archive*
3. Письмо президента Ельцина президенту Клинтону перед встречей в Неаполе Jun 28, 1994. *National Security Archive*
4. Письмо президента Ельцина президенту Клинтону Sep 3, 1994. *National Security Archive*
5. Письмо президента Ельцина президенту Клинтону Nov 9, 1994. *National Security Archive*

7. Письмо президента Ельцина президенту Клинтону Nov 11, 1994. *National Security Archive*
8. Письмо президента Ельцина президенту Клинтону Nov 30, 1994. *National Security Archive*
9. Письмо президента Ельцина президенту Клинтону Dec 1, 1994. *National Security Archive*
10. Письмо президента Ельцина президенту Клинтону Dec 3, 1994. *National Security Archive*
11. Письмо президента Ельцина президенту Клинтону Dec 13, 1994. *National Security Archive*
12. Письмо Ельцина президенту Клинтону Sep 22, 1995. *National Security Archive*
13. Письмо президента Ельцина президенту Клинтону перед встречей в Хельсинки Feb 28, 1997. *National Security Archive*
14. Ambassador Pickering Cable to Secretary of State: Russia and NATO Dec 6, 1994. *National Security Archive*. NATO Expansion – The Budapest Blow Up 1994.
15. Cable from american embassy Moscow to secretary of state: secretary's visit to Moscow: domestic political dynamics. 19 October 1993. *National Security Archive*. Yeltsin Shelled Russian Parliament 25 Years Ago, U.S. Praised “Superb Handling”.
16. Cable from American Embassy Moscow to Secretary of State: Your October 21-23 Visit to Moscow-Key Foreign Policy Issues. *National Security Archive*. Yeltsin Shelled Russian Parliament 30 Years Ago – U.S. Praised “Superb Handling”.
17. Cable from Secretary of State to U.S. Embassy Moscow. Subject: Secretary Baker’s Meeting with Russian President Yeltsin, January 29, 1992. *National Security Archive*. The First Months of U.S. Relations with the New Russia, 1992.
18. Cable from U.S. Ambassador to Moscow Strauss. Subject: The Mysterious Yel’tsin Speech that Never Was Jan 28, 1992. *National Security Archive*. The First Months of U.S. Relations with the New Russia, 1992.

19. Cable from U.S. Embassy Moscow to Secretary of State. Subject: Boris Nikolayevich Yel'tsin: A Mid-Range Political Assessment, January 30, 1992. *National Security Archive*. The First Months of U.S. Relations with the New Russia, 1992.
20. Cable from U.S. Embassy Moscow to State Department, "President's Dinner with President Yeltsin," [January 13], Novo-Ogarevo, January 14, 1994. *National Security Archive*. The Clinton-Yeltsin Moscow Summit, January 1994.
21. Clinton Letter to Yeltsin Dec 12, 1994. *National Security Archive*. NATO Expansion – The Budapest Blow Up 1994.
22. Clinton Letter to Yeltsin Dec 2, 1994. *National Security Archive*. NATO Expansion – The Budapest Blow Up 1994.
23. Clinton Letter to Yeltsin Dec 24, 1994. *National Security Archive*. NATO Expansion – The Budapest Blow Up 1994.
24. Clinton Letter to Yeltsin Nov 28, 1994. *National Security Archive*. NATO Expansion – The Budapest Blow Up 1994.
25. Defense Intelligence Agency (DIA) Report: "Military Disarray in Chechnya and Moscow." Jan 10, 1995. *National Security Archive*. Chechnya, Yeltsin, and Clinton: The Massacre at Samashki in April 1995 and the US Response to Russia's War in Chechnya.
26. Excerpts from Evgeny Primakov Memo to Gennady Seleznev, "Materials on the Subject of NATO for Use in Conversations and Public Statements" Jan 31, 1997. *National Security Archive*. NATO Expansion: What Yeltsin Heard.
27. Information Report by Yeltsin's Security Service about the Meeting of the President's Expert Analytical Council [Translation] Dec 28, 1994. *National Security Archive*. Chechnya, Yeltsin, and Clinton: The Massacre at Samashki in April 1995 and the US Response to Russia's War in Chechnya.
28. Letter from Yeltsin to Bush. (Unofficial Embassy Translation) Jan 27, 1992. *National Security Archive*. The First Months of U.S. Relations with the New Russia, 1992.

29. Memorandum for Anthony Lake from Strobe Talbott. Subject: Kozyrev's "European Security Plan," January 12, 1994. *National Security Archive*. The Clinton-Yeltsin Moscow Summit, January 1994.
30. Memorandum from Chairman of the International Affairs Committee of the Russian State Duma Vladimir Lukin to President Yeltsin [Translation] Jan 23, 1995. *National Security Archive*. Chechnya, Yeltsin, and Clinton: The Massacre at Samashki in April 1995 and the US Response to Russia's War in Chechnya.
31. Memorandum of [Bush] Conversation with Yegor Gaydar, First Deputy Prime Minister of Russia. Apr 28, 1992. *National Security Archive*. The First Months of U.S. Relations with the New Russia, 1992.
32. Official informal No. 248 "Boris-Bill Letter" Dec 6, 1994. *National Security Archive*. NATO Expansion: What Yeltsin Heard.
33. Official-Informal No. 248 Yeltsin-Clinton Letter Dec 6, 1994. *National Security Archive*. The Clinton-Yeltsin Relationship in Their Own Words.
34. President Clinton Letter to President Yeltsin Jan 6, 1995. *National Security Archive*. Chechnya, Yeltsin, and Clinton: The Massacre at Samashki in April 1995 and the US Response to Russia's War in Chechnya.
35. Retranslation of Yeltsin letter on NATO expansion, Sep 15, 1993, NATO Expansion: What Yeltsin Heard. *National Security Archive*.
36. Secretary Christopher's Meeting with President Yeltsin, 10.22.1993, Moscow. *National Security Archive*. Yeltsin Shelled Russian Parliament 30 Years Ago – U.S. Praised "Superb Handling".
37. Secretary Christopher's meeting with president Yeltsin. 22 October 1993. *National Security Archive*. NATO Expansion: What Yeltsin Heard.
38. Strategy for NATO's Expansion and Transformation Sep 7, 1993. *National Security Archive*. NATO Expansion: What Yeltsin Heard.
39. Strobe Talbott Memorandum to the President: The Moment of Truth Apr 15, 1995. *National Security Archive*. NATO Expansion – The Budapest Blow Up 1994.

40. Strobe Talbott Memo to Secretary Christopher and Tony Lake: Handling Yeltsin. *National Security Archive*. NATO Expansion – The Budapest Blow Up 1994.
41. Summary report on One-on-One meeting between Presidents Clinton and Yeltsin, May 10, 1995, Kremlin. *National Security Archive*. NATO Expansion: What Yeltsin Heard.
42. Talking points for Gore/Yeltsin meeting Dec 16, 1994. *National Security Archive*. NATO Expansion: What Yeltsin Heard.
43. Telephone Message from Chairman of the State Duma Defense Committee Sergey Yushenkov to Speaker of the State Duma Ivan Rybkin from Grozny [Translation]. *National Security Archive*. Chechnya, Yeltsin, and Clinton: The Massacre at Samashki in April 1995 and the US Response to Russia’s War in Chechnya.
44. The President's Luncheon Plenary Meeting with the Heads of State and Government of Poland, Hungary, Slovakia and the Czech Republic Jan 12, 1994. *National Security Archive*. NATO Expansion: What Yeltsin Heard.
45. U.S. Embassy Moscow Cable: Russian Domestic Developments: April 14, 1995 Edition. *National Security Archive*. Chechnya, Yeltsin, and Clinton: The Massacre at Samashki in April 1995 and the US Response to Russia’s War in Chechnya.
46. “Yeltsin and the Style of Russian Politics.” (Confidential memorandum from Sir Rodric Quentin Braithwaite). *National Security Archive*. Yeltsin Shelled Russian Parliament 30 Years Ago – U.S. Praised “Superb Handling”.
47. Yeltsin Letter to Clinton Nov 2, 1994. *National Security Archive*. NATO Expansion – The Budapest Blow Up 1994.

William J. Clinton Library and Museum

1. Memorandum for the president from Anthony Lake: clarification on your october 5 telephone conversation with president yeltsin. 7 October 1997. *William J. Clinton Presidential Library declassification*. Yeltsin Shelled Russian Parliament 30 Years Ago – U.S. Praised “Superb Handling”.

2. National Security Council and NSC Records Management System, “Declassified Documents Concerning Russian President Boris Yeltsin,” **1993 year** (1/23/1993, 1/23/1993 (2), 2/10/1993, 4/3/1993, 4/3/1993 (2), 4/4/1993, 4/4/1993 (2), 4/26/1993, 5/2/1993, 5/10/1993, 6/28/1993, 7/10/1993, 7/10/1993 (2), 9/7/1993, 9/21/1993, 10/5/1993, 10/10/1993, 12/22/1993) *Clinton Digital Library*.
3. National Security Council and NSC Records Management System, “Declassified Documents Concerning Russian President Boris Yeltsin,” **1994 year**. (1/13/1994, 1/13/1994 (2), 1/14/1994, 1/14/1994 (2), 1/15/1994, 2/20/1994, 4/10/1994, 4/20/1994, 6/13/1994, 7/5/1994, 9/27/1994, 9/27/1994 (2), 10/5/1994) *Clinton Digital Library*
4. National Security Council and NSC Records Management System, “Declassified Documents Concerning Russian President Boris Yeltsin,” **1995 year** (2/13/1995, 4/27/1995, 5/10/1995, 5/10/1995, 6/17/1995, 7/28/1995, 9/27/1995, 10/23/1995, 10/23/1995 (2), 10/23/1995 (3). *Clinton Digital Library*
5. National Security Council and NSC Records Management System, “Declassified Documents Concerning Russian President Boris Yeltsin,” **1996 year** (1/26/1996, 2/21/1996, 3/13/1996, 4/21/1996, 4/21/1996 (2), 5/7/1996, 6/18/1996, 7/5/1996, 9/15/1996, 12/5/1996, 4/9/1996) *Clinton Digital Library*
6. National Security Council and NSC Records Management System, “Declassified Documents Concerning Russian President Boris Yeltsin,” **1997 year** (2/27/1997, 3/21/1997 (2), 3/21/1997 (3), 3/21/1997 (4), 3/21/1997 (5), 3/21/1997 (6), 5/27/1997, 5/27/1997 (2), 6/20/1997, 6/20/1997 (2), 10/30/1997, 11/16/1997, 11/22/1997) *Clinton Digital Library*
7. National Security Council and NSC Records Management System, “Declassified Documents Concerning Russian President Boris Yeltsin,” **1998 year**. (2/2/1998, 2/23/1998, 3/24/1998, 4/6/1998, 5/12/1998, 5/17/1998, 5/17/1998 (2), 5/21/1998, 5/28/1998, 6/15/1998, 6/16/1998, 7/10/1998, 8/14/1998, 8/25/1998, 9/12/1998) *Clinton Digital Library*

8. National Security Council and NSC Records Management System, "Declassified Documents Concerning Russian President Boris Yeltsin," **1999 year** (4/19/1999, 4/25/1999, 5/2/1999, 6/7/1999, 6/8/1999, 6/10/1999, 6/13/1999, 6/14/1999, 6/20/1999, 9/8/1999, 11/19/1999, 11/19/1999(2), 12/31/1999) *Clinton Digital Library*

Сногади

1. Гайдар С. Дни поражений и побед. Москва : "Вагриус", 1997. 366 с.
2. Коржаков О. В. Борис Ельцин: от рассвета до заката. Интербук, 1997. 206 с.
3. Немцов Б. Ю. Провинциал. Москва : «Вагриус», 1997. 139 с.
4. Ельцин Б. М. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 375 с.: ил.
5. Ельцин Б. М. Исповедь на заданную тему: Размышления, воспоминания, впечатления... /М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 191 с.: ил.
6. Ельцин Б. М. Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления... Москва : РОССПЭН, 2008. 382 с.

Textual Archives at the George Bush Presidential Library.

1. Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1991-06-20. *Textual Archives at the George Bush Presidential Library.*
2. Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1991-07-30. *Textual Archives at the George Bush Presidential Library.*
3. Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1991-08-20. *Textual Archives at the George Bush Presidential Library.*

4. Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1991-08-21. *Textual Archives at the George Bush Presidential Library.*
5. Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1991-08-21. *Textual Archives at the George Bush Presidential Library.*
6. Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1991-09-25. *Textual Archives at the George Bush Presidential Library.*
7. Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1991-09-27. *Textual Archives at the George Bush Presidential Library.*
8. Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1991-10-08. *Textual Archives at the George Bush Presidential Library.*
9. Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1991-10-25. *Textual Archives at the George Bush Presidential Library.*
10. Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1991-11-30. *Textual Archives at the George Bush Presidential Library.*
11. Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1991-12-08. *Textual Archives at the George Bush Presidential Library.*
12. Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1991-12-13. *Textual Archives at the George Bush Presidential Library.*

13. Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1991-12-23. *Textual Archives at the George Bush Presidential Library.*

14. Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1992-07-08. *Textual Archives at the George Bush Presidential Library.*

15. Memorandum of conversation: Meeting with George H. W. Bush and President of the Russian Republic Boris Yeltsin of the USSR 1992-09-10. *Textual Archives at the George Bush Presidential Library.*

1.2 Періодика

1. «Борис Ельцин: накалять страсти дальше нельзя» 1994. 26 марта. «Известия». URL: <http://www.yeltsinmedia.com/events/march-26-1994/> (дата звернення: 15.12.2023).

2. Борис Ельцин: Россия и СНГ обречены быть вместе 07.12.2006. Российская газ. URL: <https://rg.ru/2006/12/07/yeltsin.html> (дата звернення: 01.04.2024).

3. Ельцин Б.Н. Интервью газете «Аргументы и факты» 01.12.1992г. URL: <https://yeltsin.ru/archive/publication/11350/> (дата звернення: 19.01.2024).

4. Ельцин Б.Н. Интервью газете «Известия» об итогах первого года Президентства 12.06.1992г. «Известия». URL: <https://yeltsin.ru/archive/publication/11348/> (дата звернення: 18.01.2024).

5. Ельцин Б.Н. Текст интервью газете «Труд» по итогам летних поездок по регионам России (з помітками Б. Єльцина). Труд. 1994. 25 серп. URL: <https://yeltsin.ru/archive/publication/11366/> (дата звернення: 19.01.2024).

6. Ельцин Б.Н. Текст к беседе с Н.Сванидзе в 1996 г. Архив Президента Российской Федерации. Ф. 6. Оп. 1. Д. 116. Л. 183-209. URL: <https://yeltsin.ru/archive/paperwork/11380/> (дата звернення: 23.02.2024).

7. Заявление пресс-секретаря президента РСФСР П. Воцанова «Независимая газета», 1991 г., № 100.
8. Избиратель Борис Ельцин. "Московские новости", № 41 от 21-27 октября 2003 г. URL: <https://yeltsin.ru/news/moskovskie-novosti-izbiratel-boris-elcin/> (дата звернення: 26.04.2024).
9. Как президент, я больше других заинтересован в социальной стабильности. «Известия». 1993. 16 листоп. URL: <https://yeltsin.ru/archive/periodic/52336/> (дата звернення: 14.01.2024).
10. «Независимая газета», 1993 г., № 189 (613). URL: <https://yeltsin.ru/archive/periodic/52229/> (дата звернення: 03.04.2024).
11. "От реформы в России не отступлю!". Аргументы и факты. 1992. 28 жовт. URL: <https://archive.aif.ru/archive/1654398> (дата звернення: 21.12.2023).
12. Святая простота: как поговорили Борис Николаевич с Александром Исаевичем 1994.Огонек.№ 46-47.
URL: http://magzdb.elibrary.keenetic.pro/ul/163/1994/046/Огонек_1994-46-47.PDF (дата звернення: 17.11.2023).
13. Старков, В.; Угланов, А. «Жизнь и политика. Интервью президента России Бориса Ельцина». «Аргументы и факты», № 16, 21 апреля 1993. Аргументы и факты. URL: <https://archive.aif.ru/archive/1654992> (дата звернення: 15.12.2023).

1.3 Джерела усної історії

1. Ambassador Thomas Pickering Oral History Excerpt Feb 19, 2007 Source Foreign Affairs Oral History Collection, Association for Diplomatic Studies and Training, Arlington, Virginia. *National Security Archive*.
2. Russian Defense Minister Pavel Grachev Oral History Excerpt. *National Security Archive*. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/16854-document-12-russian-defense-minister-pavel> (date of access: 16.04.2024).

1.4 Фільми

1. Відеомемуары Бориса Ельцина. Серія бесід Андрія Максимова. Частина 1, 2021. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=F2PVvcrYXDo> (дата звернення: 14.02.2024).
2. Відеомемуары Бориса Ельцина. Серія бесід Андрія Максимова. Частина 2, 2021. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=k5s8cLQV0HY> (дата звернення: 14.02.2024).
3. Відеомемуары Бориса Ельцина. Серія бесід Андрія Максимова. Частина 3, 2021. YouTube. URL: https://youtu.be/iY0LA6NUBLI?si=v8EOha_Y3RFMR7Ay (дата звернення: 14.02.2024).
4. Відеомемуары Бориса Ельцина. Серія бесід Андрія Максимова. Частина 4, 2021. YouTube. URL: <https://youtu.be/RsVx18YrMX8?si=Z89T3y1j4rhYcI1h> (дата звернення: 14.02.2024).
5. Відеомемуары Бориса Ельцина. Серія бесід Андрія Максимова. Частина 5, 2021. YouTube. URL: <https://youtu.be/J4x3FTZBIao?si=FSnspWMkFQeLhqeM> (дата звернення: 14.02.2024).
6. Відеомемуары Бориса Ельцина. Серія бесід Андрія Максимова. Частина 6, 2021. YouTube. URL: <https://youtu.be/nDxLMc9pYl8?si=I3L0lGghtrQcруq3> (дата звернення: 16.02.2024).
7. Відеомемуары Бориса Ельцина. Серія бесід Андрія Максимова. Частина 7, 2021. YouTube. URL: <https://youtu.be/hv-xsyfli5s?si=-qtWuLNqc9Ia29up> (дата звернення: 16.02.2024).
8. Відеомемуары Бориса Ельцина. Серія бесід Андрія Максимова. Частина 8, 2021. YouTube. URL: <https://youtu.be/G3gmkAy43I4?si=7Xh9wfRfkh7hCcQ> (дата звернення: 16.02.2024).

9. Видеомемуары Бориса Ельцина. Серия бесед Андрея Максимова. Часть 9, 2021. YouTube. URL: <https://youtu.be/9TIVt1OWLD0?si=JGYOnEHPcgghxZlf> (дата звернення: 20.02.2024).
10. Видеомемуары Бориса Ельцина. Серия бесед Андрея Максимова. Часть 10, 2021. YouTube. URL: <https://youtu.be/vSrmBrdOock?si=xYaj2wXfcr9Oq5fv> (дата звернення: 20.02.2024).
11. Видеомемуары Бориса Ельцина. Серия бесед Андрея Максимова. Часть 11, 2021. YouTube. URL: <https://youtu.be/-kaqHcpEVWo?si=Ds3u1Jbu9m4Sa0bS> (дата звернення: 20.02.2024).
12. Видеомемуары Бориса Ельцина. Серия бесед Андрея Максимова. Часть 12, 2021. YouTube. URL: https://youtu.be/44FN10tlf3o?si=Mo2ut_W6e0LNmnBH (дата звернення: 20.02.2024).
13. Видеомемуары Бориса Ельцина. Серия бесед Андрея Максимова. Часть 13, 2021. YouTube. URL: <https://youtu.be/GzEVss0cE6U?si=xFgpNFSAC7wE-zcq> (дата звернення: 24.02.2024).
14. Видеомемуары Бориса Ельцина. Серия бесед Андрея Максимова. Часть 14, 2021. YouTube. URL: <https://youtu.be/ihYk18mtf60?si=51XvDCyTzaDeu8BB> (дата звернення: 24.02.2024).
15. Видеомемуары Бориса Ельцина. Серия бесед Андрея Максимова. Часть 15, 2021. YouTube. URL: <https://youtu.be/MmB3Tor46iA?si=S-NHJF5FSyBPOYZV> (дата звернення: 24.02.2024).
16. Видеомемуары Бориса Ельцина. Серия бесед Андрея Максимова. Часть 16, 2021. YouTube. URL: <https://youtu.be/P3ciQm7hDqI?si=OJUFGYzZaWMJGzXz> (дата звернення: 24.02.2024).
17. Видеомемуары Бориса Ельцина. Серия бесед Андрея Максимова. Часть 17, 2021. YouTube. URL: https://youtu.be/sZwzYuIEEHk?si=nZoVn7RL1_dWqoTs (дата звернення: 24.02.2024).

18. Видеомемуары Бориса Ельцина. Серия бесед Андрея Максимова. Часть 18 2021. YouTube. URL: <https://youtu.be/Rf-yxKdbNoU?si=Lbo5-DADt1DK6l7n> (дата звернення: 26.02.2024).
19. Видеомемуары Бориса Ельцина. Серия бесед Андрея Максимова. Часть 19 2021. YouTube. URL: <https://youtu.be/NGFNMVqbLY4?si=tHlIcI9pKq7C9xnY> (дата звернення: 26.02.2024).
20. Видеомемуары Бориса Ельцина. Серия бесед Андрея Максимова. Часть 20 2021. YouTube. URL: <https://youtu.be/S0WJnG4sJuI?si=UMRwIm-S-60yNgCN> (дата звернення: 26.02.2024).
21. Президент всея Руси 4 серия Фильм телекомпании НТВ, 2023. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=GDpaaH0vmmc> (дата звернення: 02.02.2024).
22. Манський В. "Свидетели Путина" 2018. URL: <https://www.currenttime.tv/a/put-in-witnesses/30161074.html> (дата звернення: 04.08.2023).
23. Сокуров О. М. Пример интонации (1991), 2015. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iBaalSCeGe8> (дата звернення: 03.01.2024).
24. Сокуров О. М. Советская элегия (1990), 2015. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iN0TiagdHSA> (дата звернення: 24.03.2024).
25. Трансляция CNN 4 октября 1993 Расстрел белого дома (часть 1), 2019. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=my2a6FUqnfg> (дата звернення: 04.11.2023).
26. Трансляция CNN 4 октября 1993 Расстрел белого дома (часть 2), 2019. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AaM0W2ilc-A> (дата звернення: 16.12.2023).

1.5 Джерела в електронному форматі

1. Борис Ельцин в Башкирии, 1990 год. Репортаж Азамата Сайтова., 2016. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eMn-Bs44Nm4> (дата

звернения: 06.04.2024). Встреча президента РФ Б.Н. Ельцина с журналистами, посвященная Дню независимости России.

2. Борис Ельцин – Не так сели, 2010. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sLzOIDV7XW0> (дата звернения: 02.05.2024).

3. «Был не готов!»: Владимир Путин рассказал о реакции на предложение Бориса Ельцина возглавить Россию, 2024. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eb7bdgL2o9g> (дата звернения: 02.03.2024).

4. Выступление президента РФ Б.Н. Ельцина о политике реформ в России и работе Конституционного совещания над проектом новой Конституции. Ответы на вопросы журналистов. *Архив президента РФ*. URL: <https://yeltsin.ru/archive/audio/64392/> (дата звернения: 23.12.2023).

5. Выборы президента. 1996г. Политреклама. №10. Ельцин(2)., 2012. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iiNnrFTE9wk> (дата звернения: 28.02.2024).

6. Выборы президента. 1996г. Политреклама. №13. Ельцин, 2012. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rOXFtGISH78> (дата звернения: 29.02.2024).

7. Выборы президента. 1996г. Политреклама. №9. Ельцин, 2012. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UtQulZIAPPM> (дата звернения: 28.02.2024).

8. Выступление Бориса Ельцина 6 августа 1990 года. Уфа. Башкирия. Борис Ельцин: Возьмите столько власти, сколько сможете проглотить., 2018. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FOprLcRfENE> (дата звернения: 01.03.2024).

9. Выступление Ельцина Б.Н первого секретаря МКК КПСС на пленуме ЦК КПСС 21.10.1987, 2017. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=d0WLTyNqKYc> (дата звернения: 03.05.2024).

10. Выступление Президента Российской Федерации Б.Н.Ельцина в Будапеште на пленарном Совещании по безопасности и сотрудничеству в Европе (СБСЕ).

Президентс. центр Б.Н. Ельцина. URL: <https://yeltsin.ru/archive/audio/9035/> (дата звернения: 02.02.2024).

11. Выступление Президента Российской Федерации Б.Н.Ельцина на встрече глав государств СНГ о путях развития и укрепления СНГ (16 апреля 1993 г.).

Президентс. центр Б.Н. Ельцина. URL: <https://yeltsin.ru/archive/audio/9015/>.

12. Договор о создании Союзного государства от 8 декабря 1999 года.

Информацион.-аналитичес. портал Союз. государства. URL:

<https://soyuz.by/dogovor-o-sozdanii-soyuznogo-gosudarstva> (дата звернения: 23.03.2024).

13. Ельцин Б.Н. о суверенитете Татарстана. Альметьевск. 1991г., 2019. YouTube.

URL: https://www.youtube.com/watch?v=ovD1GyM_SXg (дата звернения:

25.02.2024).

14. Ельцин о привилегиях Горбачева (1990 год), 2017. YouTube. URL:

<https://www.youtube.com/watch?v=mNZYp5iKdCg> (дата звернения: 20.04.2024).

15. Заявление Председателя Верховного Совета РСФСР Б.Н.Ельцина о выходе из

КПСС на XXVIII съезде КПСС. Президентс. центр Б.Н. Ельцина. URL:

<https://yeltsin.ru/archive/audio/8949/> (дата звернения: 25.04.2024).

16. Инаугурация Президента РФ Б. Н. Ельцина (РТР, 09.08.1996), 2016. YouTube.

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YCO4mFcabng> (дата звернения:

15.12.2023).

17. Интервью Ельцина после путча 25.08.1991, 2015. YouTube. URL:

https://www.youtube.com/watch?v=M3RgWH_NjB8 (дата звернения: 04.02.2024).

18. Интервью президента РФ Б.Н. Ельцина М.Ю. Лесину, 1996. URL:

<https://yeltsin.ru/archive/video/76450/> (дата звернения: 25.01.2024).

19. Интервью президента РФ Б.Н. Ельцина украинским и российским журналистам по поводу предстоящего 26-27 февраля 1998 государственного

визита в Москву президента Республики Украина Л.Д. Кучмы. URL:

<https://yeltsin.ru/archive/video/86054/> (дата звернения: 21.01.2024).

20. Новогодние обращения Бориса Ельцина и Владимира Путина (1999), 2011. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=q0Zb8QqXo0A> (дата звернения: 20.12.2023).
21. Обращение Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина к гражданам Российской Федерации в связи с ситуацией в Чеченской Республике. Президентский центр Б.Н. Ельцина. URL: <https://yeltsin.ru/archive/audio/9036/> (дата звернения: 23.02.2024).
22. Обращение президента РФ Бориса Ельцина к гражданам страны 4 октября 1993 г., 1993. URL: <https://yeltsin.ru/archive/video/62402/> (дата звернения: 02.02.2024).
23. Обращение Руслана Хасбулатова (август 1993), 2015. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_IXd0wvUgRo (дата звернения: 18.01.2024).
24. Познер - Егор Гайдар, российский государственный и политический деятель, экономист, доктор наук, 2018. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fPP-Z1PSHs0> (дата звернения: 28.11.2023).
25. Политическая реклама Б.Ельцин. 1996 г. Ролики поддержки., 2017. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tD06IQ9UaTs> (дата звернения: 28.02.2024).
26. Послание президента России Бориса Ельцина федеральному собранию РФ: «об укреплении российского государства» 1994 год. URL: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/58poslanija_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_1994_god.html (дата звернения: 08.02.2024).
27. Последнее телеинтервью Бориса Ельцина с закадровым вступлением (Первый канал, 01.02.2006), 2024. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sc3erZ0Kbmg> (дата звернения: 09.02.2024).
28. Постановление ГД ФС РФ от 15.03.1996 № 156-II ГД 15.03.1996.: URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_ГД_ФС_РФ_от_15.03.1996_№_156-II_ГД (дата звернения: 03.02.2024).

29. Президентский центр Бориса Ельцина. Октябрь 1993. Обращение Бориса Ельцина к гражданам 21-го сентября 1993 г., 2015. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=h9juTns736s> (дата звернения: 02.02.2024).
- 30 Президентский центр Бориса Ельцина. Предвыборный ролик Ельцина в 1996 году, 2012. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_HсacEXXorY (дата звернения: 27.02.2024).
31. Пресс-конференция Бориса Ельцина. Эфир 21 августа 1992, 1992. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=854156098485178> (дата звернения: 04.01.2024).
32. Путин о смерти Ельцина, 2008. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-D2PfvBPKF1Q> (дата звернения: 03.01.2024).
33. Радиообращения президента РФ Б.Н. Ельцина (08.08.97, 22.08.97, 05.09.97, 12.09.97, 19.09.97, 26.09.97, 29.09.97, 03.10.97, 17.10.97, 24.10.97, 31.10.97, 14.11.97, 21.11.97, 28.11.97, 19.12.97, 26.12.97). Аудиозаписи мероприятий с участием Б.Н. Ельцина из Архива Президента РФ. Копии. URL: <https://yeltsin.ru/archive/audio/64446/>. (дата звернения: 17.01.2024).
34. Результаты выборов в Думу I созыва 12 декабря 1993.: Центральное виборча коміс. URL: http://old.cikrf.ru/banners/vib_arhiv/gosduma/1993/index.html (дата звернения: 18.02.2024).
35. Ролики "Голосуй или проиграешь". Россия. 1996 г., 2018. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0BeHUKprguuI> (дата звернения: 01.03.2024).
36. Рязанов Е. О. Программа мужской разговор с Эльдаром Рязановым. URL: https://www.youtube.com/watch?v=coTOajtyOs8&ab_channel=ReyuiopDfgouewrt (дата звернения: 04.11.2023).
37. Рязанов Е. О. Эльдар Рязанов День в семье президента 1993, 2019. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=S1I4WogLaHA> (дата звернения: 02.11.2023).

38. Телеобращение Егора Гайдара, 1994. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=K5UozbtM0Ds> (дата звернення: 01.02.2024).
39. Центральна виборча комісія. Результати виборів другого туру виборів 1996. URL: https://web.archive.org/web/20201108023428/http://old.cikrf.ru/banners/vib_arhiv/president/1996/files/2/1996-2-Svodnaya_CIK.xls (дата звернення: 18.02.2024).
40. Цифровые копии видеодокументов Управления пресс-службы и информации Администрации Президента РФ (1996–1999) Фонд №1. Президентс. центр Б.Н. Ельцина. URL: <https://yeltsin.ru/archive/inventory/22/> (дата звернення: 01.04.2024).
41. Юрий Карякин о качестве и количестве., 2011. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=64K8YTrnBo8> (дата звернення: 26.01.2024).
42. 1994 Борис Ельцин даёт интервью западным журналистам. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=40XnJxOyzZY> (дата звернення: 14.12.2023).
43. China: Yeltsin lashes out at Clinton over Chechnya, 2015. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DKNJQG7Pcgc> (date of access: 02.03.2024).
44. President Clinton's News Conference with President Yeltsin (1994), 2016. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Zvn_CbM6H8M (date of access: 01.12.2023).

Література

Монографії

1. Бжезінський З. Велика шахівниця – Х. : Вид-во «Ранок» : «Фабула», 2022. – 288 с.
2. Докторов Б.З., Ослон А.А. , Петренко Е.С. Эпоха Ельцина: Мнения россиян: Социологические очерки. М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2002. 382 с.
3. Епштейн М. По той бік совка. Політика на межі гротеску. - К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. – 320 с

4. Институт экономической политики имени Е. Т. Гайдара: Российская экономика в 1993 году. тенденции и перспективы. Москва, 1994. 6-27, 200-249 с.
5. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. К.: Дух і літера, 2005. С. 113-134.
6. Колтон Т. Ельцин; пер. – М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2013. – 752 с.
7. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. - К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. - 560 с.
8. Лавджой А. Великая цепь бытия: История идеи / Пер. с англ. В. Софронова Антомони. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. 9-28, 323-342 с.
9. Левада Ю. От мнений к пониманию. Сочинения : социологические очерки 1993–2000 / ; [сост. Т. В. Левада]. – 2-е изд., перераб. – Москва : Издатель Карпов Е.В., 2011. – 506 с.
10. Новак А. Як поставала «імперія зла»? Досвід Центрально-Східної Європи. Пер. з пол. Миколи Яковини. – Київ: Дух і Літера, 2021. - 352 с. (Серія «Історична бібліотека Польського Інституту»).
11. Орлова Т.В. Росія: вчора, сьогодні, завтра? Монографія / Тетяна Орлова. – К.: Логос, 2016. – 232 с.
12. Плохій С. Загублене царство. Історія "Русского мира" з 1470 року до сьогодні. Харків : Фоліо, 219. 320 с.
13. Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу / Сергій Плохій ; пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. -512 с.
14. Плохій С. Російсько-українська війна. Харків : КСД, 2023. 398 с.
15. Шевцова Л. Одинокая держава: Почему Россия не стала Западом и почему России трудно с Западом Моск. Центр Карнеги. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 272 с. 2010.
16. Шевцова Л. Режим Бориса Ельцин. Москва : РОССПЭН, 1999. 524 с.

17. Ясін Є. Приживеться ли демократія в Росії М.: Нове видавництво, 2005. – 384 с. (Бібліотека Фонду «Ліберальна місія»).
18. Fishel E. The Moscow Factor: US Policy toward Sovereign Ukraine and the Kremlin / Eugene M. Fishel. - Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 2022. - 336 p.
19. McDaniel T. The Agony of the Russian idea. Princeton University Press, 1996. 211 p.
20. Nowak A. Powrót "Imperium Zła" Ideologie współczesnej Rosji, ich twórcy i krytycy. Literackie, 2023. 520 p.
21. Shevtsova L. Russia: Lost in Transition: The Yeltsin and Putin Legacies. Carnegie Endowment for Int'l Peace, 2007. 388 p.

Статті

1. Волк Є.: "Берите столько суверенитета, сколько сможете проглотить". URL: <https://yeltsin.ru/news/boris-elcin-berite-stolko-suverinetetaskolkosmozheteproglotit/> (дата звернення: 03.03.2024).
2. Громенко С. Від спадкоємця до самодержця: логіка правління Путіна. *Gazeta.ua*. 2024. 16 берез. URL: https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_vid-spadkoyemcya-do-samoderzhcya-logikapravlinnyaputina/1175087 (дата звернення: 16.03.2024).
3. Костюк О. Візія російського політикуму на статус Криму в першій половині 1990-х рр. *Наукові записки. Серія: "Історія"*. 2015. С. 158–163. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kostiuk_Oleh/Viziia_rosiiskoho_politykumu_na_s_tatus_Krymu_v_pershii_polovyni_1990-kh_rr.pdf (дата звернення: 24.11.2023).
4. Фурман Д. От Российской империи до распада СНГ. URL: <https://polit.ru/article/2005/10/05/furman/> (дата звернення: 03.12.2023).

5. Breslauer G. W.& Dale C. (1997) Boris Yel'tsin and the Invention of a Russian Nation-State, *Post-Soviet Affairs*, 13:4, 303-332.
6. Francis Fukuyama (1989), 'The End of History?', *The National Interest*, №16, p. 3-18.
7. Giuliano E. Secessionism from the Bottom Up: Democratization, Nationalism, and Local Accountability in the Russian Transition. *World Politics*, 58(02) , 276–310.
8. Gorenburg D. (1999). Regional Separatism in Russia: Ethnic Mobilisation or Power Grab? *Europe-Asia Studies*, 51(2), 245–274.
9. Lo B. *Russian Foreign Policy in the Post-Soviet Era: Reality, Illusion and Mythmaking*. Palgrave Macmillan, 2002. 235 p.
10. Meister D. The biographical turn and the case for historical biography. *History Compass*. 2017. P. 1–10.
11. Panov, P. (2010). Nation-building in post-Soviet Russia: What kind of nationalism is produced by the Kremlin? *Journal of Eurasian Studies*, 1(2), 85–94.
12. Skinner, Q. Meaning and understanding in the history of ideas. *Visions of Politics*, 57–89.
13. Snegovaya M. “Why Russia’s Democracy Never Began”. *Journal of Democracy*, vol. 34, no. 3, July 2023, pp. 105-
- 18.URL: <https://www.journalofdemocracy.org/articles/why-russias-democracy-never-began/#f15> (date of access: 03.02.2024).